

Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара

Н.В. Грисенко

**ПОСІБНИК ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ
«ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ». ВІД ПОЯВИ ПЕРШИХ
ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ ДО СТАНОВЛЕННЯ
ПСИХОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ**

*Ухвалено на вченій раді
протокол №
від __ грудня 2016 р.*

**Дніпро
РВВ ДНУ
2017**

УДК 159.9
ББК 88.1я73
Г 82

Рецензенти: канд. психол. наук, доц. О.О.Байер
канд. психол. наук, старш. викл. О. О. Лоза

Г82 Грисенко, Н.В. Посібник до вивчення курсу «Історія психології». Від появи перших психологічних теорій до становлення психології як самостійної науки / Н.В. Грисенко. – Д.: РВВ ДНУ, 2017. – 40 с.

Посібник містить першу частину лекційного курсу з дисципліни «Історія психології», в межах якого розкрито загальні закономірності й етапи формування предмета психологічної науки, представлено динаміку і логіку формування психологічних концепцій від появи перших наукових теорій у стародавньому світі до становлення психології як самостійної науки в ХІХ ст.

Для студентів заочного відділення ДНУ ІІІ курсу факультету психології.

Темплан 2017, поз. ____

Навчальне видання
Наталія Володимирівна Грисенко

Посібник до вивчення курсу «Історія психології». Від появи перших психологічних теорій до становлення психології як самостійної науки

Редактор О. А. Таранова
Техредактор Т.І. Севост'янова
Коректор Л.В. Дмитренко

Підписано до друку ...01.17. Формат 60x84/16. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 2,3 Ум. фарбовідб. 2,3 Обл.-вид. арк. 2,2 Тираж 30 пр. Зам. №

РВВ ДНУ, просп. Гагаріна, 72, м.Дніпро, 49010.

ПП «Ліра ЛТД», вул. Погребняка, 25, м.Дніпро, 49010.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 188 від 19.09.2000 р. Фактична адреса: вул. Наукова, 5

© Грисенко Н.В., 2017

ПЕРЕДМОВА

Психологічну науку неможливо розглядати лише за сучасними вимірами, вона залежить і від попередніх донаукових, наукових філософсько-психологічних ідей мислителів, учених різних галузей, які дозволяють розглядати знання про психіку і світ психічних явищ у їх історичному аспекті.

Навчальну дисципліну «Історія психології» вивчають студенти факультету психології з метою засвоєння психологічних знань, історії виникнення та розвитку психологічної науки, основних тенденцій і концепцій наукової думки від найдавніших часів до наших днів.

В основу методики опанування цієї навчальної дисципліни покладена активна систематична самостійна робота студентів над вивченням наукової літератури, історичного досвіду філософсько-психологічної думки вчених, мислителів різних епох та континентів.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студенти повинні **знати**:

- найбільш важливі явища, факти та персоналії в історії розвитку наукового та позанаукового психологічного знання;
- внесок відомих психологів і філософів у розвиток психології;
- історію наукових шкіл і напрямків психології.

Студенти повинні будуть **вміти**:

- застосовувати елементи історико-порівняльного дослідження, методи біографічного, тематичного, категоріально-понятійного та логіко-структурного аналізу життєвого шляху вчених та їх наукової спадщини;
- здійснювати історичну реконструкцію генезису наукових ідей і теорій, виявляти наступні зв'язки в розробці психологічних проблем,
- об'єктивно оцінювати та сприймати погляди різних авторів на розуміння психологічних проблем.

Дисципліну викладають за допомогою проведення лекцій, семінарських занять, самостійних робіт і створення презентацій, які формують пізнавальну активність студентів, допомагають набути основних умінь та навичок роботи з навчальними матеріалами, поглибити та доповнити власні знання, підвищити рівень організованості тощо.

Складниками посібника є опорний конспект лекцій від появи перших психологічних теорій до становлення психології як самостійної науки для студентів заочного відділення та список рекомендованої літератури.

I. Методологічні основи історії психології

1. Історія психології як наука. Предмет історії психології.
2. Фактори, які визначають розвиток науки психології.
3. Принципи історії психології.
4. Методи та джерела історії психології.

I. *Історія психології* як наука вивчає закономірності формування та розвитку поглядів на психічне, на основі аналізу різноманітних підходів до розуміння її природи, функцій та генезису. Якщо предметом загальної психології є сама психічна реальність, то предметом історії психології є уявлення про неї на різних етапах пізнавального розвитку науки.

Задачі історії психології:

1. Вивчити закономірності розвитку знань про психічне.
2. Розкрити взаємозв'язок психології з іншими науками, від яких залежать її досягнення.
3. Виявити залежність розвитку та сприйняття знань від соціокультурного контексту, ідеологічного впливу на наукову творчість, тобто від потреб суспільства.
4. Визначити роль особистості та її індивідуального шляху в становленні науки.

Розрізняють два підходи до розуміння розвитку знань з історії психології:

- натуралістичний – пов'язаний із «духом часу *Zeitgeist*» (Е. Борінг), логікою розвитку самої науки психології, впливом досягнень інших наук;
- персоналістичний – думка, що прогрес суспільства і науки зокрема відбувається завдяки діяльності окремих видатних особистостей (Аристотель, Авіцена, Р. Декарт, З. Фрейд та ін.).

II. Провідний фактор, що визначає розвиток науки психології, є *логіка розвитку психологічних знань*, пов'язана із змінами предмета науки, розвитком принципів та категоріальної будови психології й впливом на неї суміжних наук.

Виокремлюють ще й такі фактори, як *соціальна ситуація розвитку* (вплив суспільства, культури, політики, економіки на зміст наукових концепцій психології) та особливості *особистості конкретного вченого* (його ціннісні орієнтації, вольові якості, харизматичність і наполегливість, а також приналежність до наукової школи та життєвий шлях у цілому).

III. Принципи історії психології:

- *принцип історизму* – погляд на будь-які наукові досягнення в їх історичному контексті та на тлі певних історичних подій. Виокремлюють два порушення даного принципу: презентизм (фіксація на актуальних для сьогодення

теоріях та концепціях психології, без вивчення особливостей їх появи та розвитку) й антикваризм (фіксація на минулому, без врахування запитів сучасності);

- *принцип єдності логічного та історичного* – розуміння співвідношення внутрішньонаукових та соціокультурних причин у реальному процесі історичного розвитку науки;

- *принцип системності* – розуміння історії розвитку психологічних ідей, проблем і напрямків як багаторівневого, багатоякісного, багатовимірного та різноманітного за проявами процесу, обумовленого багатоваріативною системою детермінант;

- *принцип періодизації та спадковості* – опис історичної та логічної специфіки виокремлених етапів розвитку знань у їх еволюційному зв'язку та взаємопроникненні;

- *принцип розвитку* – для повноти та змістовності розуміння психологічних теорій та концепцій необхідно розглядати їх у процесі розвитку;

- *принцип детермінізму* – кожна психологічна концепція і теорія має свої причини та «історію» розвитку.

IV. Виокремлюють такі методи планування історико-психологічного дослідження:

- структурно-аналітичний (наприклад, розгляд особливостей розвитку психології в XIX ст.);

- порівняльний (наприклад, порівняння особливостей розвитку психології, її предмета, методів, впливу на її розвиток інших наук у XVIII та XIX ст.);

- генетичний (наприклад, розвиток поглядів на особистість у межах психоаналітичного напрямку або розвиток поглядів на мотивацію від Стародавнього Світу до сьогодення).

До методів історії психології відносять (за ступенем значущості):

- метод теоретичної реконструкції;
- категоріально-понятійний аналіз;
- аналіз продуктів діяльності;
- вивчення архівних матеріалів;
- метод бібліометричного аналізу;
- біографічний та автобіографічний методи;
- метод інтерв'ю.

Джерела історії психології є:

- усі матеріали, що відображають історичний процес накопичення психологічних знань;

- суспільна практика – медицина, педагогіка та ін.;

- інші науки – природознавство, етнографія, лінгвістика і т.д.

II. Уявлення про психіку людини в стародавньому світі

1. Уявлення про психіку людини в первісному суспільстві.
2. Уявлення про душу в Стародавній Індії.
3. Уявлення про душу в Стародавньому Китаї,
4. Антична психологія.

1. Для первісного суспільства є характерний панпсихізм, а також безпосередній конкретний емоційний і нероздільний тип знання й один спосіб його вираження та розуміння – особистий. Для первісної людини не існувало різниці між суб'єктивним та об'єктивним, а всі події сприймалися нею як індивідуальні. Але поступово відбувається розподіл на матеріальний та нематеріальний світ, а мислення та відчуття розуміють як діяльність чогось особливого – душі, яка перебуває в тілі людини та залишає його після смерті.

Під субстратом психічного розуміли:

- різні органи тіла (частіше серце);
- процеси життєдіяльності (дихання, кровообіг та ін.);
- продукти виділення (слина);
- продукти росту (волосся та нігті).

Для первісного суспільства поширеним було уявлення про множинність душі, існування декількох душ в одній людині, кожна з яких має свою функцію.

Поширеними також були якісно різні, але обов'язкові обряди ініціацій, в межах яких було розуміння, що певному віку відповідають характерні йому норми розвитку.

2. У Стародавній Індії виокремлюють три періоди розвитку знань:

- ведичний – до V ст. до н. е.;
- класичний (Брахманно-буддистський) – V ст. до н. е. – X ст. н.е.;
- посткласичний (індуїстський) – після X ст.

У ведичний період основним джерелом знань були веди (букв. переклад «знання») – збірники священних пісень та жертвоних формул, урочистих гімнів і магичних заклинань при жертвопринесеннях. Їх розуміли лише шамани, тому вся влада була саме в них. У подальшому з'явилися упанішади (букв. переклад «сидіти біля», тобто біля ніг вчителя) – тексти, які донесли до нас трактовку вед самітниками-аскетами.

Для ведичного періоду характерні уявлення, що людина є частина природи, яка повністю одухотворена. Між людиною, твариною та рослиною немає ніякої різниці – всі вони мають тіло та душу (тіло смертне, душа безсмертна). Коли тіло загинуло, душа переселяється в інші тіла.

У класичний період відбувається більша диференціація уявлень про психічне. Початком буття розуміють Брахму – безтілесну субстанцію, певну

реальність, що знаходиться поза явищами навколишнього світу, трансцендентну та яку неможливо виразити у поняттях. Проявом Брахми в людині є «атман», тобто душа, духовне «Я» людини (досконалий подих). Душа не має конкретного місця розташування в тілі людини – вона пронизує всі органи.

У Стародавній Індії вперше постає питання про пізнання, предмет якого є чуттєва даність, осягнення атмана, а через нього й Брахми, що є можливе не через емпіричне знання та роздуми, а за умови відходу (відриву) людини, її свідомості від реальності.

Душа людини, тобто атман, прагне до злиття із Брахмою. Але «чистий» при народженні людини атман протягом життя так би мовити забруднюється бажаннями, устремліннями, відчуттями, вчинками тощо та втрачає тотожність із Брахмою. Так із вед вийшла думка про те, що у світі існує вічний кругообіг душ, їх постійне переселення, «сансара», відповідно до «карми» (закон відплати). Це призводить до того, що в Стародавній Індії поширеною була орієнтація не на соціальну боротьбу, а на відмову від прагнення до ліпшого життя та певних змін, а на відхід від активного соціального життя у пошуках шляхів покращення власної карми.

Згідно із уявленнями в Стародавній Індії душа людини після смерті тіла має два шляхи:

- шлях предків як наслідок життя звичайної людини, що не призводить до ототожнення атмана і Брахми та не дозволяє перервати коло сансари;
- дорога богів як шлях добродісного мудреця, самотника, зайнятого осягненням істини за допомогою аскези та подвижництва, що приводить до ототожнення атмана і брахми, злиття з ним, дозволяє перервати коло перероджень.

Таким чином у Стародавній Індії відбувається переверт дійсного сенсу життя та смерті. Істина мета існування людини є смерть, тобто злиття атмана із брахмою.

Крім брахманізму в Стародавній Індії існували й інші неортодоксальні напрямки: джайнізм, буддизм, школа «Локаята».

Джайнізм (засновник Джина Махавіра) в цілому визнає брахманістські погляди на людину, її душу та місце у світі, не заперечує сансари, карми та мокші (звільнення від кругообігу народжень і смертей (сансари), всіх страждань й обмежень матеріального існування), але вважає, що остаточне злиття із абсолютним можливе лише в результаті аскетичної практики: не шкодити нічому живому, не брехати, не красти, не мати ніякої власності та повністю утримуватись від сексу.

У буддизмі (засновник Будда Шакьямуні або Сідхарта Гаутама) розуміють, що причина страждання людей є вони самі, їх прихильність до життя, матеріальним цінностей, віра в незмінну душу, яка є спроба створити ілюзію, що протистоїть загальній мінливості життя. Зупинити страждання (вступити в

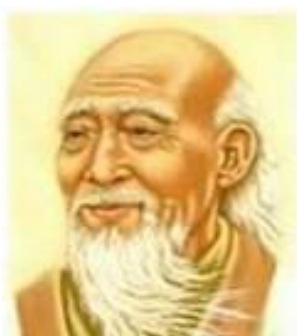
нірвану) і досягти пробудження, в якому життя бачиться «таким, яким воно є», можна шляхом руйнування уподобань й ілюзій стійкості за допомогою практики самообмеження, медитації і відмови від бажання.

Школа «Локаята», представники якої є чарваки (індійські матеріалісти), заперечує існування безсмертної душі, свідомості після смерті та переселення душ. Прибічники цієї школи вважають, що весь світ, людина зокрема, поєднує в собі основні чотири елементи – землю, воду, вогонь та повітря. Свідомість є побічний продукт поєднання цих елементів природи.

3. У Стародавньому Китаї є менш поширені міфологічні уявлення, які в цілому збігаються з індійською міфологією. Для раннього періоду розвитку знань існував культ Неба (символ вищого порядку), який реалізувався в життя імператор (культ Землі). Відповідно до цього уявлення у людини є дві душі – духовна та матеріальна.

Людина об'єднує в собі всі першооснови природи (вода, вогонь, дерево, метал, земля). Головний орган – серце, основа життя – ефір «ци». Створені перші вчення про темпераменти, за основу яких приймають співвідношення трьох елементів: ци (неврівноваженість, рухливість), жовч/кров (сила та хоробрість), слиз (повільність).

У VI ст. до н.е. виникли дві релігійно-філософські системи – даосизм і конфуціанство.

Лао Цзи

Засновник Даосизму – Лао Цзи (604 р. до н.е., в перекладі «стара дитина»), який вважав, що основа буття є Дао – загальний закон природи, пояснювальний принцип та загальна причина існування світу та психіки людини. Індивідуальна душа є еманация Дао. Через існування Дао Лао Цзи сповідує «принцип недіяння» – споконвічну «природність» і «спонтанність», заперечення цілеспрямованої діяльності, що йде врозріз із природним порядком життя. «Недіяння» – це не бездіяльність, а діяльність людини, яка узгоджується з природним рухом світопорядку. Будь-яка дія, що суперечить Дао, означає порожню витрату сил і призводить до невдачі та загибелі. У поведінці людини Дао проявляє себе через Де (чесноту). Добродісна людина не та, яка прагне добрими справами завоювати прихильність Дао, а та, яка в процесі медитації, занурення у свій внутрішній світ прагне вслухатися в саму себе, а через себе вслухатися й осягнути ритм світобудови. Таким чином, мета життя осмислюються в даосизмі як повернення до вічного, звертання до свого коріння.

Засновник конфуціанства є Конфуцій (Кун фу Цзи – у перекладі «вчитель Кун»), у центрі уваги якого є людина в її земному бутті, стосунках із суспільством та оточуючими, її місце в соціальному устрої країни. Теорія Конфуція походить від натуралістичної психології – всі якості людини опосередковані якостями основних першоелементів (води, вогню, металу, землі, дерева).

Конфуцій

Світ, за Конфуцієм, є упорядковане, гармонійне, вічне начало. Завдання людини полягає в тому, щоб знайти своє місце у цій вічній гармонії. А це можливо лише в результаті постійного прагнення досконалості, гармонійних відносин із Космосом, наслідування ідеалам. Таким ідеалом для людства в теорії Конфуція є «образ благородної людини» (Цзюнь Цзи), якій притаманні такі якості, як «жень» (у широкому розумінні трактують як людинолюбство, гуманність й обізнаність), щирість, вірність і почуття обов'язку, а також шанування батьків.

Важливе місце в конфуціанстві займають питання виховання «жень», і в цьому контексті найбільш відомим є протистояння двох філософів – Мен Цзи та Сюнь Цзи. Відповідно до теорії Мен Цзи вважають, що людина за своєю природою є добра. «Якщо людина чинить зло, то це не через її природні якості, до цього змушують людину обставини, наприклад, у голодні роки люди бувають злі». Це означає, що людина, яка є вільна у вияві своєї сутності, на яку не тиснуть несприятливі обставини, буде дотримуватись правильної поведінки. Мета виховання у цьому разі є «пошук втраченої природи людини». Інший філософ – Сюнь Цзи – навпаки вважає, що людина за природою є зла, через що стародавні наймудріші правителі «ввели ритуал і поняття почуття обов'язку та створили систему законів, для того щоб дисциплінувати і виховати почуття та характер людини, направивши її правильним шляхом, що відповідає Дао». Таким чином, добро, навпаки, є результат особливих умов виховання, в яких живе людина і без яких матиме вияв її зла природа. Мета виховання в цьому випадку є змінити/перевиховати людину, не давши можливості розвитку її злої природи.

У китайській філософії рано виникає поняття «Я», але, на відміну від європейської філософії, це не прагнення до індивідуальності, а скоріше те, що заважає філософу віднайти істину.

4. У Стародавній Греції (античності) виділяють такі періоди розвитку філософського знання:

- «досократики» (VII – IV ст. до н.е.) – вчення «анімізму» та «гілозоїзму»;
- класичний період (III – II ст. до н.е.) – вчення «софізму», теорія Аристотеля та «кінікізм»;
- елліністичний період (II ст. до н.е. – III/ IV ст. н.е.) – вчення перипатетиків, «стоїцизм», «епікуреїзм» та «скептицизм».

Анімізм (з лат. «аніма» – душа, дух) – віра в прихований сонм душ як особливих «агентів» або «примар», які залишають тіло з останнім подихом, вічно мандрують тілами людей, тварин і рослин. З «анімізму» походить «гілозоїзм» (з грец. «матерія», «життя») – розуміння, що весь світ (космос, універсум) із самого початку живий, в основі його лежить матерія, представлена певним першоджерелом (археє). У даний період у Стародавній Греції вагомими були

два центри розвитку знання – Мілет й Ефес, відповідно сформовані дві школи – мілетська та ефеська. Основні представники мілетської школи були Фалес (624 до н. е. – 548 рр. до н. е.), який вважав, що в основі всього живого лежить вода; Анаксимандр (610 – 547/540 рр. н. е.) першоджерелом вважав певну речовину «апейрон» (провісник атому); Анаксимен (585/560 – 525/502 рр. до н.е.) як першоджерело й основу всього вбачав повітря. В ефеській школі найбільш відомі філософи були Геракліт (544 – 483 рр. до н.е.) та його учень Демокріт (460 – 370 рр. до н.е.), які першоджерелом вважали вогонь або атоми вогню.

Демокріт

Демокріт мав переконання, що все складається з двох начал: буття (неподільні атоми вогню) та небуття (пустота, що дає можливість атомам рухатись).

Душа людини також складається з атомів, тобто є смертна й атоми після смерті розсіюються у повітрі. Порівнюючи душу людей, тварин і рослин, Демокріт вважав, що не існує якісних, а тільки кількісні відмінності душ, тобто у людей атомів душі значно більше, ніж у тварин і рослин. Дихання є найважливіший процес життя, за допомогою якого оновлюються атоми душі.

Демокріт вважав, що атоми душі розсіяні по всьому тілу людини, але є місця скупчення, які виконують основні психічні функції, а саме:

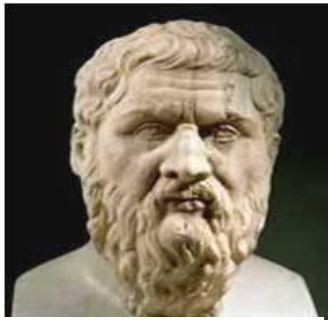
- у голові – відповідають за розумову діяльність;
- серці – відповідають за емоційну сферу, почуття й афекти;
- печінці – відповідають за потреби та прагнення людини;
- в органах чуття – відповідають за відчуття та сприйняття навколишнього світу (сприйняття описано в межах «теорії витікань»).

У процесі пізнання світу Демокріт виокремлює два етапи: відчуття та мислення, при цьому мислення дає нам значно більше інформації, ніж відчуття.

Описуючи процеси регуляції поведінки, Демокріт був прихильником теорії гедонізму та вважав, що емоції регулюють поведінку людини.

У V – IV ст. до н.е. набуває розвитку вчення софізму (софісти в перекладі «вчителі мудрості»), найвідомішими представниками якого були Протагор (481 – 410 рр. до н.е.) та Горгій (483 – 375 рр. до н.е.). Софісти говорили про відносність і суб'єктивність людського знання, вважали неможливим виробити загальні для всіх поняття.

Ідею існування абсолютної істини, яку можна пізнати (власне пригадати) та передати іншим людям (за допомогою техніки діалогу), відстоює Сократ (469 – 399 рр. до н.е.). Він багато розмірковує про внутрішній світ людини, її спосіб життя, правила та норми поведінки, тому душа в його теорії є не джерело активності, а джерело моральності людини.

Платон

Автор найбільш ідеалістичної теорії античності є учень Сократа – Платон (428 – 348 рр. до н.е.). В основі теорії Платона – вчення про ідею, а саме, що все у світі представляють три складники:

1. Буття (світ ідей, в якому знаходяться ідеї «блага» та зла, а також всіх речей і понять світу).
2. Небуття (матеріальний світ, створений із чотирьох стихій: води, землі, повітря та вогню).
3. Світ чуттєвих речей (проникнення буття в небуття).

Душа, на думку Платона, складена з трьох частин: розумної, шляхетної (пристрасної) та низинної (жадаючої). Душа і тіло є незалежні один від одного та дуалістично спрямовані. Тіло є тимчасове місцезнаходження душі.

Аристотель

Основний представник класичного періоду античності є Аристотель. Він вважав неможливе розділення душі та тіла. Душа є форма реалізації здатного до життя тіла, яка не може існувати без тіла та не є тіло (функціональність душі Аристотель описує за допомогою поняття «ентелехія» як певну спрямованість та дієвість тіла). Душа безтілесна, її носій – особлива речовина – пневма, орган душі є серце.

Аристотель виділяє ступені розвитку душі, або її частини, що відповідають за різні функції:

- вегетативна (рослина) душа – відповідає за ріст та розмноження;
- чуттєво-рухлива (тваринна) душа – відповідає за почуття та прагнення;
- розумна душа – відповідає за мисленнєву діяльність.

Душа в теорії Аристотеля є смертна, зі смертю тіла всі здібності душі також припиняють існування. Лише розумна частина, а скоріше – певний досвід, набутий людиною в процесі життя, зберігається та поповнює загальний розум «нус». Таким чином, якщо в теорії Платона світ ідей є статичний та з самого початку має всі існуючі у світі знання у формі ідеальних, то в теорії Аристотеля «нус» постійно поповнюється, оновлюється та розвивається.

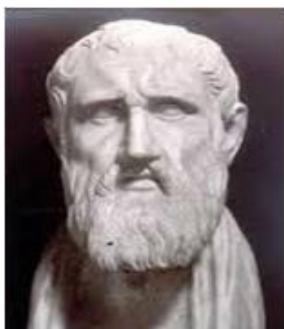
Аристотель виділяє такі ступені пізнання:

- відчуття – фактична інформація про предмет чи явище, яку сприймають («зліпок тіла»);
- пам'ять – первинна обробка інформації та зберігання її в загальному чувствилищі;
- мислення (логічне й інтуїтивне, теоретичне та практичне) – подальша відповідна обробка інформації та її категоризація і систематизація.

Він вперше відстоює ідею про подвійну регуляцію поведінки як за допомогою емоцій (почуття та афекти), так і розуму.

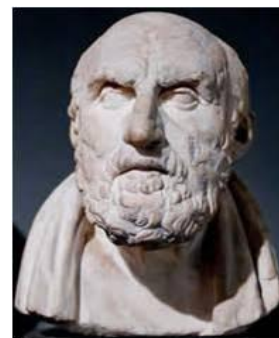
В елліністичний період погляди Аристотеля розвинули перипатетики, які були його учнями та в подальшому заснували власну школу, основною метою якої стали роз'яснення і трактування теорії Аристотеля. Саме ідеї перипатетизму були сприйняті та покладені в основу теорії арабомовних мислителів середньовіччя.

У межах *кінікізму*, основним представником якого був Діоген Синопський (400-325 рр. до н.е.), поширювали ідею про те, що кожна людина самодостатня, тобто має в собі з самого початку все необхідне для духовного життя.

Зенон

Основними представниками стоїцизму були Зенон (336-264 рр. до н.е.), Хрисипп (281-208 рр. до н.е.) та Сенека (4 р. до н.е. – 65 р. н.е.), які в цілому продовжували розвивати погляди Демокріта на атомістичну побудову світу. Душа, на їх думку, має вісім частин: органи чуття, голос та відтворювальна частина.

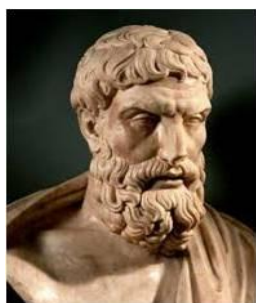
Хрисипп

Сенека

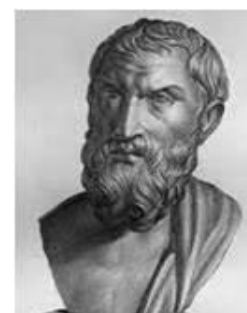
У процесі пізнання стоїки виділяють 5 етапів: відчуття, пам'ять, уява, фантазування, мислення (у межах якого виокремлюють внутрішнє мислення та зовнішнє – мовлення).

Специфіка елліністичного періоду (падіння Римської імперії, боротьба за владу, постійне протистояння, домінування авторитарного режиму) полягає в тому, що в центрі уваги філософів були роздуми про свободу волі та сенс життя. Стоїки вважали, що свобода волі людини обмежена обставинами, а людина є вільна настільки, наскільки її бажання погоджене із долею та гармонізоване з Логосом (універсальним законом буття). Тому істинну мету життя вони вбачали в досягненні безпристрасності та душевної незворушності, у віддаленні від соціальної боротьби, зосередженні на розвиткові власного внутрішнього світу.

Епікур

У межах епікуреїзму, основними представниками якого були Епікур (341 – 270 рр. до н.е.) та його послідовник Лукрецій Кар (99-55 рр. до н.е.), було модернізовано вчення Демокріта, зокрема, спростовано постулат про «жорстоку причинність світу». Душа на думку епікурейців, містить три елементи (вогнь,

Лукрецій Кар

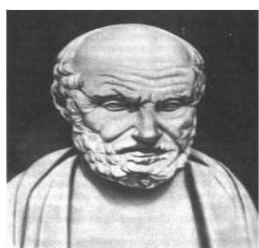
повітря та вітер), які є і у тварин, а четвертий елемент – «душа душі», яка властива лише людині.

Мету існування людини епікурейці вбачали в досягненні щастя, яке полягає у звільненні від страждань.

Секст Емпірик

Скептицизм як філософське вчення, основні представники якого були Піррон та Секст Емпірик, піддавало сумніву можливість достовірного пізнання об'єктивного світу. Зокрема, Емпірик вважав, якщо людина не може пізнати себе, те, що їй безпосередньо дане, то вона не може пізнати і дійсність. Зважаючи на марні спроби знайти остаточно встановлену істину, скептики критикують суб'єктивні та об'єктивні методи пізнання та зауважують, що людина взагалі не може пізнати істину. Представники цього вчення стверджують ідею відносності всіх знань, заперечують визначення блага та страждання – для кожної людини є свої добро та зло.

Гіппократ

У Стародавній Греції активно розвивають медицину, найвідомішими лікарями були Гіппократ (460 – 370 рр. до н.е.) та Гален (130 – 200 рр.). Медики довели залежність життєдіяльності цілісного організму людини від нервової системи, а

Гален

також сформулювали припущення про те, що саме кора великих півкуль має провідну роль у мозковій активності людини. У межах спинного мозку були виокремлені передні та задні корінці, які мають різну функціональність.

III. Психологічні теорії Середньовіччя та епохи Відродження

1. Уявлення про душу в середньовічній арабській філософії.
2. Уявлення про душу в середньовічній європейській філософії.
3. Психологія епохи Відродження.

1. В епоху Середньовіччя виділяють такі етапи розвитку:

- апологетика (II – IV ст.) – несумісність знання та віри;
- патристика (IV – VIII ст.) – виникнення вчень отців церкви та авторитетних церковних письменників (повернення до античних цінностей);
- схоластика (IX – XIV ст.) – активний розвиток наукового знання.

З активним поширенням релігії в Європі в II – V ст. пригнічували наукове знання, тому більшість психологічних теорій у IV – XII ст. зберігали та розвивали на Сході, де Іслам мав лояльніше ставлення до наукового знання.

Одним із перших арабомовних мислителів був Аль-Фарабі (870 – 950), який вважав, що душа смертна, вона виникає та зникає разом із тілом. У процесі життя

Аль-Фарабі

душа локалізується в серці, після смерті вона втрачає концентрацію та розподіляється по органах.

Душа має сприймаючі сили (пам'ять, мислення та уява) та рухові сили (пристрасті та гнів). Пізнання відбувається органами чуття, ніяких вроджених знань душа не містить.

Аль-Фарабі створив першу концепцію інтелекту (мислення). Кожна людина має потенціальний інтелект, який він визначив як загальну здатність до пізнання, що є майже однаковою у всіх. Потенційний інтелект надає актуального стану діяльній інтелекту, який Аль-Фарабі визначив як певний рівень активності, прагнення до пізнання світу. Також вчений виділив благопридбаний інтелект як здатність пізнання світу, оперуючи поняттями про нього (абстрактне мислення).

Найвагоміший представник арабської науки епохи Середньовіччя є Авіценна (Абу алі Ібн Сіна, 980 – 1037), який розвивав теорію двох істин: знання та віра – це дві незалежні, паралельно існуючі істини, які не протирічають одна одній. Із цієї теорії виходять два напрямки вчення про душу: релігійно-філософське та природничо-наукове, які актуальні й сьогодні.

Авіценна

Погляди Авіценни ґрунтуються на теорії Аристотеля про форму та матерію, тобто душа – це форма тіла. Носій душі є пневма – матеріальна субстанція, що зароджується з пароподібних частин: крові, слизу, жовчі жовтої та чорної жовчі. Авіценна за аналогією з теорією Аристотеля виділяє три види пневми:

- природна (натуральна) – міститься в печінці та яйцеклітинах – породжує живлення, ріст і розмноження;
- тваринна – локалізується в серці і є основа життєвості та реактивності організму;
- розумна – міститься в мозку та забезпечує розумну/мисленнєву діяльність.

Таким чином, Авіценна встановлює анатоמו-фізіологічну зумовленість всіх психічних процесів і зауважує про локалізацію різних душевних сил (здібностей душі).

Вчений деталізував сферу чуттєвого аналізу людини й дійшов висновку, що пневма є матеріальний носій відчуттів і всім їм властиві чуттєвий тон, інтенсивність і тривалість.

Велику увагу він приділяв вивченню афективної сфери людини, визначаючи афекти як сили, які поживляють внутрішнє життя людини та виконують регулятивну функцію, визначаючи її дії та вчинки.

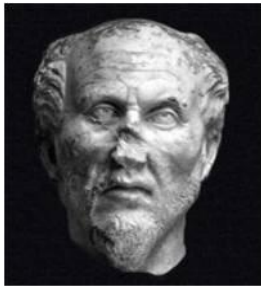
Авіценна був один із перших дослідників галузей вікової психології та психотерапії.

Абу Хамід Газалі (1058 – 1111) описує розвиток психічних функцій людини в такій послідовності: дотик – зір – слух – здатність до розпізнання – розум – абстрактне та понятійне мислення.

Ібн Рушд (Аверроес, 1126 – 1198) розвиває матеріалістичний напрям теорії Аристотеля, заперечуючи безсмерття душі. Розділяє поняття душі та розуму, спростовує їх єдність і тотожність: душа здатна відчувати еманції загального розуму «нус», а вже потім актуалізує роботу індивідуальний розум.

II. Релігійним концепціям європейської філософії Середньовіччя передувала теорія Плотіна (205 – 270), який був послідовником Платона, тому в подальшому його теорію названо неоплатонізмом.

Плотін вважав, що душа єдина, вона не може складатись з окремих часток. Основа єдності душі є самосвідомість, а основна її властивість – активність. Активність душі може бути спрямована до:

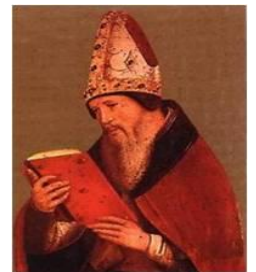

Плотін

- світового розуму, де душа одержує інформацію світової душі;
- чуттєвого світу (в тому числі до власного тіла), звідки душа набуває знань про навколишній світ і власне тіло;
- самої себе, звідки душа бере знання про своє внутрішнє духовне життя.

Таким чином, у людини завжди є супроводжуюче всі психічні функції внутрішнє уявлення про них, тобто постійна здатність до усвідомлення себе (передвісник рефлексії).

Основним представником етапу патристики в Європі був Августин Аврелій (Августин Блажений, 353 – 430), який вважав першочерговою проблемою людини те, що вона забуває про пізнання самої себе. Душу Аврелій уявляв як знаряддя, яке керує тілом. Джерело душі він вбачав у волі, а не в розумі (звідси назва його теорії як волюнтаризм), при цьому індивідуальна воля людини залежить від божественної (кожна людина вирішує самостійно, чути їй голос Бога чи ні).

Августин Аврелій

Загальна мета пізнання, на думку Августина Аврелія, – це пізнати Бога за допомогою внутрішнього споглядання, яке є суддя сприйняття, але не зводиться лише до нього. Таким чином, міра істини в нашій самосвідомості. Вчений вводить поняття вродженої активності душі, що спрямовує та трансформує пізнання та поведінку людини, і є основа волі.

Найвагоміший представник європейської філософії Середньовіччя є Фома Аквінський (1225 – 1274), який, ґрунтуючись на теорії Аристотеля, створив напрямок томізму і припустив, що весь світ представлений двома категоріями: формою та матерією. Він виділив чотири ступеня досконалості матерії, кожен з яких пов'язаний із формою (від нижчої до вищої):

Фома Аквінський

- *буття*, де форма становить лише зовнішню визначеність речі за її характеристиками (неорганічна матерія, яка просто існує);

- *життя*, де форма постає як кінцева причина, визначаючи річ зсередини, надаючи їй закінчену форму (рослини);

- *відчуття*, де форма проявляється як діючий мотив речей, який визначає не тільки їх буття і життя, а й відчуття, рух (тварини);

- *розуміння*, де форма існує сама по собі, незалежно від матерії (дух, душа, розумна матерія).

Отже, людина і тварина є вищі форми існування матерії, такі що рухаються самостійно та мають при цьому два складники: рушійний (душа) та рухомий (тіло). Однак мислення та воління здійснюються без допомоги тілесних органів і є головні властивості душі – без мислення душі не існує.

Наслідуючи знання арабомовних мислителів, зокрема Авіценни, Ф. Аквінський створює ідею про двоїсту природу істини:

- 1) матеріальна, тобто природна, досягається розумом на основі досвіду;
- 2) надприродна, божественна, може бути досягнена через віру та прозріння.

При цьому вчений наголошує на тому, що якщо з'являються суперечності, то істина віри є первинна, а матеріальна завжди їй поступається.

Передвісником переходу до власне наукового знання був Роджер Бекон (1214 – 1294), засновник номіналізму («номен» – ім'я), основу якого становить ідея, що за кожним поняттям має бути певна сутність. Це перший поштовх до трансформації поняття душі в психології. Також Р. Бекон наполягав на розвитку об'єктивного знання, яке ґрунтується на досліді, експерименті та математиці. При цьому відчуття є

Роджер Бекон

провідний психічний процес, який породжує знання, тобто жодні вроджені знання не існують, їх одержують за допомогою сприйняття та мислення.

Уільям Оккам

Послідовником ідей Р. Бекона був Уільям Оккам (1284 – 1349), який ввів принцип «бритви Оккама» (принцип економії) – «не слід множити сутності більше необхідного», тобто «в науці має діяти принцип економії – пояснення будь-якого складного явища за допомогою найменшої кількості інших понять». Таким чином, багато понять у науці (в тому числі поняття душі) як надто складні стають зайвими та непотрібними. Це спричинило перехід і зміну предмета психології з душі як незрозумілого поняття до усвідомлення, тобто свідомості.

III. Епоху Відродження часто називають періодом гуманізму, оскільки вона пов'язана з пробудженням всебічного інтересу до людини. Відмінна риса психологічних знань у цей період є прагнення повернути людину з божественних висот на землю, відмова від релігійних схоластичних уявлень про душу, заклик до правдивого і досвідченого опису душевного світу людей. Відбувається повернення до античних цінностей, але вже без богословського відтінку.

Найбільш вагомими центрами розвитку науки в епоху Відродження вважають Італію, Іспанію та Німеччину.

Серед перших великих мислителів Італії, які спробували виступити проти традицій середньовічної схоластики, чільне місце займає Лоренцо Балла (1407 – 1457), який стверджував, що основу всього становить природа і людина є її частина. Оскільки людина є елемент природи, то і душа її – не потойбічна, надприродна сутність, а лише прояв природи. Провідною ознакою, яка вирізняє всю живу природу, Л. Балла вважав потреби і прагнення. Вони властиві людині як тенденції до самозбереження і пов'язані з цим прагненням почуття задоволення і фізичної насолоди. Прагнення і задоволення – це голос і потреби природи, тому людина повинна не обмежувати їх, як того вчила церква, а, навпаки, задовольняти.

Лоренцо Балла

Пьетро Помпонацці

Із твердженням про природну детермінацію душі людини виступав інший великий представник італійської думки XV ст. – П. Помпонацці (1462 – 1524). Критикуючи схоластику, зазначав, що Бог у справах природи участі не бере. Безсмертя Бога і вічність душі дослідним шляхом встановити неможливо. Зважаючи на це, душа – це земна, природна властивість, пов'язана з життєдіяльністю організму. Психічні явища є продукт роботи нервової системи і мозку. Після розкладання і смерті тіла зникають і всі здібності душі. Рівною мірою це стосується і мислення. Воно, подібно до інших сил і властивостей душі, є функція мозку, яка з'являється та зникає разом із загибеллю (або смертю) людини. Психічне виникає і розвивається від відчуттів через пам'ять і уяву до мислення. Мета мислення є пізнання загальних істин, що встановлюють на основі окремих умовиводів, які, своєю чергою, подані в чуттєвих формах пізнання, відчуттях, сприйняттях і уявленнях.

Найбільш авторитетним представником психології в Італії можна вважати Леонардо да Вінчі (1452 – 1519), який був не тільки видатним митцем, а й прекрасним анатомом. В анатомічних дослідженнях він бачить шлях проникнення у таємниці людських пристрастей, відчуттів і поведінки. Тільки через зв'язок з цими станами, вважав Леонардо да Вінчі, може бути зрозумілим основне життєве значення різних частин організму (м'язів, кісток, сухожиль тощо), тому що людські

Леонардо да Вінчі

пристрасті супроводжуються їх рухами та змінами.

Рухи всіх тіл, включно і живих, як вважав вчений, здійснюються за законами механіки. Отже, теоретично не має бути перешкод для відтворення роботи живого тіла механічною конструкцією. Таким чином, він став передвісником сучасної біоніки. Зосередивши увагу на роботі різних м'язових систем, да Вінчі зміг встановити не тільки їх підпорядкованість законам механіки, а й залежність рухових систем від нервів, спинного і головного мозку. У дослідях на жабах було з'ясовано, що в разі видалення головного мозку в жаби зберігається частина м'язових рухів, тоді як у разі руйнування спинного мозку ці рухи зникають. Важливість цього відкриття полягала в тому, що м'язові реакції визначає нервова система, а різні її відділи відповідають за різні функції.

Великий інтерес становить теорія Леонардо да Вінчі відносно роботи ока. Учений показав, що роботою ока керує не особлива здатність душі, а відповідна реакція на світло. Дослідним шляхом доведено залежність сприйняття розміру предмета від відстані, освітленості, щільності середовища. В описі механізму зору, по суті, наведено схему зорового рефлексу, тобто вчений досить близько підійшов до відкриття рефлекторного принципу.

Хуан Луїс Вівес

В Іспанії також виникли напрямки, протилежні вченню схоластики, спрямовані на пошуки реального знання про психіку. Так, Л. Вівес (1492 – 1540) стверджує, що первинними формами психічного є відчуття і почуття (емоції), які за допомогою асоціацій перетворюються на більш складні психічні структури. Основний спосіб, за допомогою якого відкриваються людині окремі прояви її

душі, за Л. Вівесом, є внутрішній досвід, або самоспостереження. Спираючись власне на самоспостереження, вчений визначив деякі основні характеристики спонукання й емоційних станів:

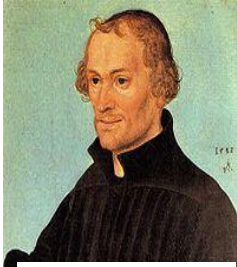
- 1) різні ступені інтенсивності (тобто сили або слабкості емоційних переживань): легка, середня і сильна;
- 2) тривалість емоційних станів;
- 3) якісний зміст емоційних реакцій (поділ їх на приємні та неприємні, позитивні та негативні).

Оцінюючи в цілому погляди Л. Вівеса, можна сказати, що вони підготували підґрунтя для зародження в Європі емпіричної інтроспективної асоціативної психології.

Інший лікар, Х. Уарте (XVI ст.), прагнув виявити індивідуальні відмінності між людьми з метою визначення їх здібностей до різних професій. Ще один іспанський лікар, Перейра (1500 – 1560), показав, що поведінкою тварин керує не душа, а дія зовнішнього середовища і внутрішньотілесні зміни і запропонував вважати організм тварини певною машиною, що не потребує в роботі участі душі.

Найвидатнішими представниками Німеччини були Ф. Меланхтон (1497 – 1560) та Р. Гокленіус (1547 – 1628), які виклали, прокоментували та дещо модернізували вчення Аристотеля.

Подібно до теорії Аристотеля, Меланхтон виділив в душі три види здібностей: 1) рослинні; 2) тваринні; 3) розумні.

Меланхтон

Рослинні та тваринні здібності душі є пасивні сили в тому сенсі, що вони залежать від будови і діяльності частин тіла й організму в цілому, а також від впливу зовнішніх фізичних факторів. Тілесну зумовленість нижчих здібностей душі трактують у дусі уявлень античних лікарів. Носії рослинних здібностей є, на його думку, печінка і венозна кров. Надходячи до серця, венозна кров очищується і спрямовується по артеріях у вигляді пари до шлуночків головного мозку. Цю очищену кров Меланхтон назвав «тваринними духами». Рух тваринних духів у нервах і головному мозку слугує матеріальним носієм відчуттів і сприйняття. Що стосується вищих процесів – діяльності душі з усвідомлення сприйняття і встановлення в них схожого і відмінного, то ці акти Меланхтон відносив до рівня розумних здібностей, або розумної душі, якою Бог наділяє тіло і яка лише тимчасово зв'язується з тваринними здібностями. Розумна душа, у зв'язку з тим, що вона божественної природи, вічна і безсмертна.

З ім'ям Р. Гокленіуса пов'язують появу терміна «психологія», яким і була названа його основна робота «Психологія», видана у 1590 р.

Слід зазначити, що майже ніхто з мислителів епохи Відродження не зміг повністю подолати традиції середньовічної схоластики і богослов'я. Водночас більшості вчених була характерна одна загальна ідея – прагнення звернутися до самої природи, реального світу, дослідного її вивчення.

IV. Психологія Нового часу (XVII ст.)

1. Концепція нової науки Ф. Бекона.
2. Вчення про рефлекси та сумніви душі Р. Декарта.
3. Психологія Б. Спінози.
4. Вчення про монади Г. Лейбніца.
5. Матеріалістична концепція Т. Гоббса.
6. Сенсуалізм Дж. Локка.

I. XVII ст. – період розквіту механіки, появи концепції Г. Галілея і фізики І. Ньютона, що природно позначилося і на розвитку психології. У цей час утверджується новий погляд на всесвіт, природу в цілому як гігантський механізм. Аналогічний підхід розвивався і у вченнях про людське тіло, яке уявляли як своєрідну машину-автомат, функціонуючий за принципом будь-якого механізму – за суворими законами фізики. Цей новий пояснювальний принцип,

який отримав назву механістичний детермінізм, панує в психології саме в цей період.

У дослідженні процесів пізнання вчені, які працювали в Новий час, виходили з різних положень. Одні вважали, що основою всіх наших знань є відчуття, інші віддавали пріоритет мисленню, – ці напрямки називають сенсуалізм і раціоналізм.

Френсіс Бекон

На початку XVII ст. Френсіс Бекон (1561 – 1626) закликає перейти до емпіричного опису процесів душі, тобто здібностей, що створює передумови для становлення нової науки – про свідомість.

Вчений систематизує всі науки про людину та виділяє:

- науки про тіло – медицина, атлетика, вчення про насолоду та ін.;
- науки про душу, які складаються з вчень про раціональну божественну душу або дух і про чуттєву нераціональну душу, що є однаковою як у людини, так і тварини, і природа якої тілесна. У кожній душі Ф. Бекон виділяє основні функції. Для чуттєвої душі – це здатності відчуття і вибору, тобто прагнення до сприятливих й уникнення несприятливих обставин і довільні рухи. Але якщо у тварин чуттєва душа є основна, а її орган є тіло, то у людини чуттєва душа – це орган мисленнєвої душі. Здібності раціональної душі – це розум (інтелект), уява, пам'ять, бажання і воля. Науки про душу повинні досліджувати їх походження, способи розвитку і зміцнення;
- науки про зв'язок душі з тілом, які включають вчення про видатну особистість (унікальні пам'ять, мудрість тощо), а також проблеми визначення душевних станів за зовнішніми виявами, тлумачення сновидінь, вплив хворобливих станів на душевну діяльність та ін.

Ф. Бекон був передвісником сенсуалістичного напрямку психології, вважав, що основу пізнання становлять відчуття/почуття, які в подальшому обробляє розум. Іноді роздуми можуть призводити до помилок – ідолів. Вчений виділяє чотири групи ідолів:

- ідоли роду (недоліки, пов'язані з особливостями будови і функціонування органів чуття людини - неможливість побачити ультрафіолетове проміння);
- ідоли печери (відображають суб'єктивність пізнання, тому що людині важко визнати чужі переконання);
- ідоли ринку (пов'язані з використанням слів, які не завжди відповідають реальності);
- ідоли театру (недоліки, які є результатом схиляння перед авторитетами, часто невинуватими і прагнення довіряти їм більше, ніж своєму мисленню).

При цьому ідоли роду і печери є вроджені, а ринку і театру – набуті. Основним методом позбавлення від ідолів та досягнення істини Бекон називає метод наукової індукції, який передбачає поступове і безперервне сходження від

відчуттів і часткового – до спільного в мисленні, на основі спостереження і зіставлення максимально можливої кількості фактів як позитивних, так і негативних, що дозволяє уникнути помилкових узагальнень.

II. Незважаючи на прагнення Ф. Бекона, на початку XVII ст. більш поширеним був напрямок раціоналізму, засновником якого вважають Р. Декарта (1596 – 1650). Вчений стверджував, що основу пізнання становить розум. Він висуває методологічний принцип сумніву у всьому, і єдине, що в цьому є беззаперечне – це сам акт сумніву. З цього випливає, що існує й носій цього судження – суб'єкт, який мислить, з чого походить відомий декартів афоризм: «Я мислю, отже, я існую».

Рене Декарт

Р. Декарт був дуалістом, вважав, що душа та тіло – дві незалежні субстанції. Основна функція душі є мислення, яке Р. Декарт розуміє дуже широко, як весь процес усвідомлення дійсності людиною. Оскільки мислення – єдиний атрибут душі, вона мислить постійно, завжди знає про свій психічний стан, зримий зсередини; несвідомої психіки не існує.

Основна функція тіла – протяжність і рух, який відбувається завдяки рефлексу. Достовірне знання про будову нервової системи та її функції було в ті часи мізерним. Декарт цю систему бачив як «трубки», через які проносяться легенькі повітряноподібні частинки (він називав їх «тваринними духами»). За декартовою схемою зовнішній імпульс приводить ці «духи» до руху і заносить у мозок, звідки вони автоматично відбиваються до м'язів. Коли гарячий предмет обпалює руку, це спонукає людину швидко прибрати її: відбувається реакція, подібна до відбиття світлового променя від поверхні. Термін «рефлекс» означав відбиття. Під час дослідження рефлексу Р. Декарт доводить раціональність навчання як зміни рефлексу за допомогою вправ або за «велінням душі».

Вивчаючи суть свідомості, Р. Декарт дійшов висновку про існування трьох видів ідей: породжених самою людиною, набутих і вроджених. Ідеї, породжені людиною, пов'язані з її чуттєвим досвідом, які є узагальнення даних наших органів чуття. Ці ідеї дають можливість розуміння сутності окремих предметів чи явищ, але не можуть допомогти в пізнанні об'єктивних законів навколишнього світу. Не можуть цьому сприяти й набуті ідеї, тому що вони є теж знання лише про окремі сторони навколишньої дійсності. Набуті ідеї ґрунтуються не на досвіді однієї людини, а є узагальнення досвіду різних людей, але лише вроджені ідеї дають людині уявлення про сутність навколишнього світу, про основні закони її розвитку. Ці загальні поняття відкриваються тільки розуму і не потребують додаткової інформації, яку одержують від органів почуттів. Спосіб, за допомогою якого людина відкриває зміст вроджених ідей, вчений називає *раціональною інтуїцією*.

Багато уваги Р. Декарт приділяє вивченню пристрастей душі, під якими розуміє не сильні й тривалі почуття, а «страждальні стани душі», власне усе, що

вона випробує, коли мозок потрясають «тваринні духи», що переносяться туди по нервових «трубках». Інакше кажучи, не тільки м'язові реакції (рефлекси), але й різні психічні стани виробляються тілом, а не душею. Але при цьому вчений говорить й про активні пристрасті, які є результат внутрішнього бажання, власне бажання душі, а не зовнішньо нав'язаного «тваринними духами».

Визнавши, що «машина» тіла зайнята власними думками (ідеями) і «бажаннями», а свідомість - це незалежні одна від одної сутності (субстанції), Декарт відчув крайню потребу пояснити, як же вони співіснують у людині (психофізична проблема). Вчений вважав, що тіло впливає на душу, пробуджуючи в ній «страждальні стани» (пристрасті) у вигляді чуттєвого сприйняття, емоцій тощо. Душа, маючи мислення і волю, впливає на тіло, примушуючи цю «машину» працювати і змінювати свій хід. Органом зіткнення душі та тіла він запропонував вважати одну з залоз внутрішньої секреції — *шишкоподібну (епіфіз)*. Це емпіричне «відкриття» ніхто всерйоз не сприйняв. Однак рішення теоретичного питання про взаємодію душі та тіла в декартовій настанові поглинуло енергію багатьох вчених.

III. Одним з перших опонентів дуалістичних поглядів Р.Декарта став Барух Бенедикт Спіноза (1632 – 1677). Долаючи дуалізм Декарта, зазначає про існування єдиної, неподільної та вічної субстанції – Бога, або Природи (пантеїзм), через що відстоює ідею цілісності та єдності людини.

Бенедикт Спіноза

Виділяє три ступені пізнання: суб'єктивні знання (результат роздумів та уяви); знання на основі міркування та інтуїтивні знання. Як і Р.Декарт, Спіноза був переконаний у тому, що саме інтуїтивне знання є провідне, тому що інтуїція дає можливість проникати в сутність речей, пізнавати не окремі властивості предметів чи ситуацій, а загальні поняття. Інтуїція відкриває безмежні можливості самопізнання. Однак, пізнаючи себе, людина отримує інформацію й про навколишній світ, тому що закони душі та тіла однакові.

Спроба розвинути психологічне вчення про людину як цілісну істоту була висвітлена в основній праці Спінози «Етика». Він поставив завдання пояснити усе різноманіття почуттів (афектів) як спонукальних сил людської поведінки. Вперше дає нейтральне трактування афекту як стану тіла або ідеї цього стану, що збільшує або зменшує активність людини. Спіноза виділяє три типи найпростіших афектів, з яких складаються всі існуючі почуття: потяг або бажання (відрізняються один від одного лише за мірою усвідомленості людиною), задоволення та незадоволення.

Спіноза зробив суттєвий внесок у вивчення проблем свободи волі та природи людських почуттів. Акцентує на думці, що свободи волі не існує. Він пов'язує волю з емоціями, зазначаючи, що людина, яка піддається пристрастям, не має можливості зрозуміти причини своєї поведінки, а тому вона невільна. Водночас відмова від емоцій відкриває перед людиною межі її можливостей,

показуючи, що залежить від її волі, а в чому вона не вільна, на що впливають сформовані обставини. Саме це розуміння і є істинна свобода, тому що звільнитися від дії законів природи людина не може. Тобто воля – це здатність душі стверджувати або заперечувати істинність або хибність певної думки, а не здатність бажання. Протиставляючи волю примусу, Спіноза запропонував визначення волі як пізної необхідності, розпочинаючи новий напрям у психологічних дослідженнях меж вольової активності людини.

IV. Ідею цілісного підходу до розуміння людини відстоював і Готфрід Лейбніц (1646-1716). В основі цієї єдності, на думку Лейбніца, лежить духовне начало. Світ складається з безлічі монад (від грец. «монос» – єдине) – еволюційної одиниці свідомості. Кожна з них проста, активна, «психічна» і наділена здатністю сприймати усе, що відбувається у всесвіті. Душа і тіло, це, так би мовити, два полюси в монаді, одному з яких властиві пасивність і несвідомість, іншому – ясність і діяльний характер.

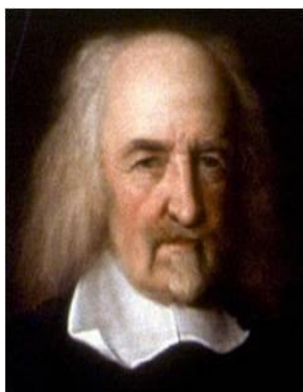

Готфрід Лейбніц

Г. Лейбніц диференціює процес пізнання, вважаючи, що на рівні душі відбуваються численні перцепції (несвідомі сприйняття), які людина усвідомлює завдяки апперцепції, коли підключає увагу і пам'ять. Таким чином, Лейбніц виділяє у душі кілька ділянок, що відрізняються за ступенем усвідомленості вміщених знань. Це ділянки: *виразного знання, неясного знання й несвідомого*. Раціональна інтуїція розкриває сутність ідей, що перебувають в апперцепції, тому ці знання є ясні й узагальнені. Доводячи існування несвідомих образів, Лейбніц не розкривав їх роль у діяльності людини, оскільки вважав, що вона пов'язана переважно з усвідомленими ідеями. При цьому він звернув увагу на суб'єктивність людських знань, пов'язуючи її з пізнавальною активністю. Лейбніц доводив, що не існує первинних чи вторинних властивостей предметів, тому що навіть на початковій стадії пізнання людина не може пасивно сприймати сигнали навколишньої дійсності. Вона обов'язково вносить свої уявлення, досвід в образи нових предметів, а тому неможливо розмежовувати властивості, що є в самому предметі і внесені суб'єктом. Однак ця суб'єктивність не суперечить пізнаваності світу, тому що всі наші уявлення хоча і відрізняються одне від одного, проте принципово збігаються між собою, відбиваючи головні властивості навколишнього світу.

На питання про те, як співвідносяться духовні та тілесні явища, Лейбніц відповів формулою, що одержала назву *психофізичного паралелізму*: залежність психіки від тілесних впливів – це ілюзія. Душа і тіло виконують свої функції самостійно й автоматично. Водночас між ними існує визначена надгармонія; вона подібна до двох годинників, що завжди показують однаковий час, оскільки вони запущені з найбільшою точністю.

V. У критиці дуалізму Декарта є інший напрямок, пов'язаний із філософією англійського мислителя Томаса Гоббса (1588 – 1679). Він рішуче відкинув думку

Томас Гоббс

про душу як особливу сутність. У світі немає нічого, стверджував Гоббс, крім матеріальних тіл, що рухаються за законами механіки. Таким чином, душа і тіло – нероздільні та матеріальні. Матеріальні тіла впливають (тиснуть) на організм і викликають відчуття, за законом інерції з відчуттів виникають уявлення, які утворюють ланцюжок думок (мислення), що з'являються в тій же послідовності, що і відчуття (асоціації за суміжністю).

Т. Гоббс підкреслює дослідне походження знання, джерело якого є дані органів чуття. Велику увагу приділяє мові та мовленню (докладно описує процес виникнення понять: мітка – знаряддя – знак – ім'я).

Свобода волі людини обмежена рамками необхідності. Поведінка людини детермінована зовнішніми причинами, вона завжди є необхідна, але, виходячи із власних потреб, людина може зробити вибір. Воля, на думку Гоббса є похідна двох основних мотивів людської поведінки – прагнення (потягу) і відрази. Одна і та ж річ у різні проміжки часу може викликати у людини або потяг, або відразу. Останні спонукання, результат, підсумок роздумів і буде волею (бажанням або небажанням).

Складова частина вчення Гоббса є його теорія здібностей. Він доводить, що люди не мають вроджених переваг один перед одним. Але тоді якщо всі люди мають однакові здібності, то яким чином з'являються відмінності в здібностях і талантах людей. Неоднаковість людського розуму формується прижиттєво або в неорганізованій практиці без певного методу і культури навчання (природний розум) або шляхом систематичного навчання наукам (благопридбаний розум). На думку Гоббса, якби всі люди перебували в однакових умовах, то всі набули б однакового розуму. Але в розумі є компонент, яким люди істотно відрізняються один від одного – це певна активність, ініціативність або ж пасивність й індіферентність.

Виходячи з міркувань Гоббса, впливає ще й певна «тупикова» гілка розвитку психології як безсуб'єктна психологія, в якій свідомість уважають механістичним сплетінням його змістів. Поняття «особистість» не має психологічного змісту і введене лише для вирішення питань про відповідальність під час розгляду вчинених дій. Особистість – це та людина, яка має власні погляди.

VI. Основоположником сенсуалістичного або ж емпіричного напрямку був Джон Локк (1632 – 1704), який відстоював та реалізував ідею Т. Гоббса про дослідне походження знань. Психіка, свідомість людини під час народження є чиста дошка (*tabula rasa*), яка потім, протягом життя, відображає різні знання.

Власне у досвіді Дж. Локк виділяє два джерела: зовнішній, або відчуття, (інформація про навколишній світ) і внутрішній, або рефлексію, (знання людини про саму себе). Дж. Локк стверджував, що об'єктом свідомості служать не зовнішні об'єкти, а ідеї (образи, уявлення, почуття тощо), якими вони відображаються «внутрішньому погляду» суб'єкта, що спостерігає за ними. Відтоді на місце предмета психології претендували явища свідомості, які є результатом зовнішнього досвіду, набутого завдяки сприйняттю органами чуття, і внутрішнього, накопиченого власним розумом індивіда. Елементами цього досвіду, «нитками», з яких виткана свідомість, вважалися ідеї, якими правлять закони асоціації. При цьому, наслідуючи Т. Гоббса, в теорії про закономірність виникнення думок у тій же послідовності, що і відчуття, Дж. Локк вводить поняття асоціації як неправильного сполучення ідей, які не пов'язані та не впливають одна на одну.

Джон Локк

Отже, у XVII ст. радикально підвищено планку критеріїв науковості. Перетворено пояснювальні принципи, наслідовані від колишніх століть. Споконвічне механістичне уявлення про рефлекс, відчуття, асоціацію, афекти, мотиви ввійшли в основний фонд наукових знань.

V. Психологія епохи Просвітництва (XVIII ст.) і XIX ст.

1. Матеріалістичні погляди Франції (Ж. Ламетрі, Е. Кондильяк, Ж. Гельвецій, Д. Дідро)
2. Розвиток німецької психології в епоху Просвітництва (Х. Вольф).
3. Зародження та розвиток асоціативної психології в Англії.

I. Механістичні погляди на природу людини активно поширюються і в XVIII ст. і найяскравіше представлені в теорії Жюльєна Офре де Ламетрі (1709 – 1751). Вчений стверджував про нероздільність душі та тіла, вважаючи, що Р. Декарт виділив їх як окремі субстанції через хитрість, щоб заплутати теологів. Людина (тіло + душа) – це автомат, який самостійно заводиться, відчуває, мислить і прагне насолоди. Заперечуючи дуалізм Р. Декарта, вчений говорить, що, крім протяжності, матерії також властиві рухливість, відчуття та мислення. Немає душі як окремої субстанції: сама організація мозкової тканини здатна викликати властивості «душі» (активність, чутливість та мислення).

Жюльєн Офре де Ламетрі

Ж. Ламетрі відстоює ідею дослідного походження знань за допомогою уяви (фантазія, судження, пам'ять на основі відчуття і сприйняття) й уваги (активізує

та впорядковує пізнання за рахунок отримання одних уявлень і відкидання інших, які знаходяться у свідомості та створюють вічний потік).

Не менш важлива є думка Ж. Ламетрі про те, що джерело активності людини є потреби (вперше ввів поняття потреби в психологію), поділяючи їх на біологічні та психологічні.

Подальший розвиток сенсуалістичного напрямку відбувається в межах теорії Етьєна Бонно де Кондильяка (1715 – 1780), який доводив провідну роль відчуттів у створенні картини світу і виникненні таких психічних процесів як пам'ять, мислення, увага та ін. Вчений заперечував існування двох джерел досвіду, про які говорив Локк, вважаючи, що наш досвід повністю ґрунтується на відчуттях.

Етьєнн Бонно де
Кондильяк

Метою Е. Кондильяка було віднайти «перше коріння» знання, тобто виникнення сприйняття та процеси пізнання в цілому. За допомогою *метафори статуї* він доводить, що душа має одну первинну здатність – до відчуття, а всі інші властивості, теоретичні та практичні, розвиваються пізніше і по суті є перетвореними відчуттями. Так, статуя отримує первинне відчуття – запаху. У процесі повторення цього відчуття виникає досвід, який дає початок пам'яті. Відчуття бувають неоднакової сили. Сильне наявне відчуття призводить до зосередження на ньому. Воно стає увагою або тому що воно є в наявності, або оскільки сильніше інших відчуттів. Таким чином, у пам'яті є два відчуття – минуле і наявне. Поступова увага до двох відчуттів дає порівняння. Результат порівняння є з'ясування співвідношення між двома ідеями – судження. В результаті порівняння двох суджень виникає міркування. Так, теорія Е. Кондильяка становить гіпотезу утворення пізнавальних діяльностей. Емоційними супутниками всіх відчуттів є задоволення та незадоволення. Якщо статуя отримує нюхові відчуття, пов'язані тільки з невдоволенням, то вона буде сповнена неприємними запахами, але у неї не буде бажання позбутися їх. Це бажання з'явиться тоді, коли вона матиме приємні відчуття. У результаті їх порівняння виникає потреба – внутрішня незадоволеність статуї, прагнення отримати задоволення й уникнути незадоволення. Таким чином, природа потреб вторинна – це результат пізнання. На основі потреби виникає уява – як прагнення відновити образ, який відповідає потребі. Потреба разом з активним прагненням створюють у статуї бажання або волю. Оволодіння іншими відчуттями – зором, слухом тощо не змінює душевного життя статуї. Докорінно його змінює почуття опору від дотику. У результаті тактильних відчуттів почуття, які спочатку людина переживала як власні внутрішні стани, починає проектувати на зовнішні предмети і визначати як властивості цих предметів. Таким чином, висновок про існування інших тіл здійснюється не завдяки міркуванню, а знову за рахунок відчуттів.

Власне ідеї епохи Просвітництва відображені в теоріях Жана Клода Адріан Гельвеція (1715 – 1771) та Дені Дідро (1713 – 1784), які бачили людину як прояв природи і в неї закладені невичерпні можливості та здібності. Якщо людина

погана, то в цьому винна не її грішна тілесна природа, а протиприродні зовнішні обставини.

Жан Клод Адріан
Гельвецій

Так, Ж. Гельвецій розвиває ідею соціального детермінізму, тобто людина є не тільки продукт природи, а й соціального оточення. Для пояснення провідного значення соціального середовища в розвитку людини Гельвецій розводив поняття душі та духу. Душу він ототожнював із психікою та свідомістю і говорив, що вона є вроджена властивість кожної істоти. Її зміст зводиться до здатності відчувати і до себелюбства. Дух, на думку вченого, є сукупність думок, понять, набутих у процесі життя і навчання. Тому дух визначається його змістом, вихованням, і саме духовним змістом люди відрізняються один від одного. Серед набутих властивостей духу Гельвецій виокремлює здібності, які природно розвиваються в процесі життя. Під здібностями він розумів можливість добре або досконало займатися певною діяльністю. Тобто здібності досліджували в ході виконання певного завдання й оцінювалися за якістю будь-якої діяльності. При цьому абсолютно не враховували швидкість і легкість навчання, швидкість переробки інформації й інші параметри, які характеризують здібну людину сьогодні. Таким чином, Гельвецій дійшов висновку, що здібності не є вроджені, а здобуваються в процесі навчання. Щодо душі він говорив, що вона – це не тільки розум, а щось більше, тому що, крім розуму, є ще і відчуття. Розум формується головним чином за життя і так само за життя його можна і втратити. Але душа як здатність до відчуття залишається. Вона народжується і вмирає з народженням і смертю людини. Людина у Гельвеція – це не пасивна істота, а навпаки діяльна. Джерело активності є пристрасті. Вони оживляють духовний світ людини і спричиняють його рух. Пристрасті він розділяє на два види: вроджені та набуті за життя. Перші являють собою задоволення або страждання, пов'язані із задоволенням або незадоволенням фізичних потреб. Другі є похідні від фізичних потреб. До перших він відносив власне відчуття. Другі становили в основному почуття і емоції. Пристрасті також визначають не стільки тілесною організацією, а скільки обставинами життя. Тому, головний висновок Гельвеція – «нерівність умов можна пояснити вихованням», саме «виховання робить нас тими, якими ми є».

Більш докладно теорія пізнання представлена в теорії Д. Дідро, який заперечував дуалізм, зазначаючи, що існує тільки матерія, якій властива чутливість, а складні та різноманітні явища – це результат руху її часток. Основою пізнання вчений також вважав відчуття. Зовнішній світ породжує відчуття, які узагальнює наш розум, формуючи судження і поняття. Вчений відмічав, що відчуття не лише суб'єктивні, а й не точні, тому данні органів чуття мають перевірятися вимірами та дослідями, які зв'язують нашу

Дені Дідро

свідомість із зовнішнім світом. Однак на відміну від Ж. Гельвеція Д. Дідро писав, що спадковість і середовище відіграють різну роль у розвитку окремої людини і суспільства. Якщо розумовий розвиток народу визначається в основному соціальним середовищем, то на психіку конкретної людини впливає її біологічна природа, її тілесна організація. Певні обставини створюють лише умови для розвитку конкретної людини, а від її індивідуальних здібностей залежить те, наскільки вона скористається цими обставинами.

Християн Вольф

II. У Німеччину матеріалістичні ідеї Франції потрапляють лише в другій половині XVIII ст., до них панували теорії Р. Декарта, В. Лейбніца та його учня – Християна Вольфа (1679 – 1754). Х. Вольф затвердив психологію як науку про душу та виокремив два напрямки – раціональний та емпіричний. Істинна наука, на думку вченого, має виконувати три основні завдання:

- 1) виведення фактів і явищ із істотних основ;
- 2) опис цих фактів і явищ;
- 3) встановлення кількісних відносин.

На виконання *першого* завдання спрямована раціональна психологія, *другого* – емпірична, а щодо *третього*, то це залишається поки що в перспективі.

Х. Вольф відстоює раціоналістичний підхід до розуміння пізнання. Вчений вважає, що основа всіх психічних проявів є душа, яка проявляється у вигляді пізнавальних та анетативних здібностей (здібності бажання). Анетативні, своєю чергою, є провідні щодо пізнавальних. Крім цього, виділяє здатності уваги та почуття. Душа розвиває закладені в ній образи речей: смутні – на рівні чуттєвого пізнання, ясні та чіткі – на рівні розуму. Але ці уявлення не статичні, з кожним із них пов'язані прагнення. Якщо з уявленням об'єкта пов'язана думка про задоволення, душа прагне тримати його. Із появою думки про незадоволення виникає протилежне прагнення. Сильніші прояви чуттєвого прагнення вчений називає афектами. Таким чином, у Х. Вольфа все зводилося до пізнавальної сутності, що є причина різних проявів людини, чим й має займатися емпірична психологія.

III. У розвитку асоціативної психології в Англії XVIII та XIX ст. можна умовно виокремити три періоди:

- зародження асоціативної психології (концепції Дж. Берклі й Д. Юма);
- становлення асоціативної психології (концепції Д. Гартлі, Т. Брауна, Дж. Мілля);
- занепад асоціативної психології (Ф. Гербарт, Дж. Ст. Мілля, А. Бен, Г. Спенсер).

Джордж Берклі (1685 – 1753) взяв за основу своєї теорії положення Дж. Локка щодо провідної ролі відчуттів у формуванні понять. Відкинувши ідею про зв'язок відчуттів із зовнішнім світом, на чільне місце вчений ставить поняття про внутрішній досвід. Згідно з Дж. Берклі, досвід – це відчуття, які

Джордж Берклі

безпосередньо переживає суб'єкт: зорові, м'язові, відчутні та ін. Його формула пізнання свідчить «Бути – значить бути у сприйнятті», тобто те, що люди приймають як незалежні від свідомості речі, є не що інше, як комплекс їх внутрішніх відчуттів (за Берклі – ідей), які ніяк не відображають стан зовнішнього світу. Поки людині здається, що вона бачить або чує якийсь

об'єкт, він реально існує, але варто закрити очі – зникає не тільки відчуття, а й сам об'єкт. Тому всі властивості предмета вигадані людиною, оскільки властивості, які реально притаманні об'єкту, не існують або принаймні не пізнані людиною. Таким чином, вчений приходив до заперечення будь-якого буття, крім власної свідомості (соліпсизм). Щоб вибратися з цієї пастки і пояснити, як же тоді люди сприймають однакові предмети, Дж. Берклі апелює до божественної свідомості, якою наділені всі люди.

У змісті свідомості Дж. Берклі виокремлює ідеї як суб'єктивні властивості, що сприймає людина, – вони пасивні та не довільні, і «душі», які діяльні, активні та можуть бути причиною подальшої поведінки.

Вагоме місце в теорії Дж. Берклі займає дослідження сприйняття людиною видимого простору, яке він пояснює за допомогою принципу асоціації. На прикладі поверхні сітчастої оболонки ока можна зрозуміти, як виникає образ двох вимірів простору – горизонтального і вертикального, але незрозуміле сприйняття глибини, дистанції, на якій перебуває суб'єкт. Це сприйняття виникає завдяки тому, що до сітчастого зображення приєднуються тактильні відчуття і виникає за допомогою асоціації (Берклі називає сугестією) тривимірний образ. Таким чином Дж. Берклі доводить, що образ не є вроджений, він складається з досвіду людини.

Давід Юм (1711 – 1776) уявляє все людське пізнання як асоціацію ідей, стверджуючи, що єдине джерело пізнання – це сприйняття. Джерелом знань людини виступають переживання, які Д. Юм ділить на враження (відображення реально існуючих предметів) та ідеї – спогади про них. Різницю у враженнях та ідеях вчений бачив тільки в їх силі та виразності. Ідеї можуть бути простими і складними – складні утворюються з простих за допомогою асоціацій. Юм розділяє асоціації на випадкові та неправильні – тобто ті, які створюються за законом суміжності в просторі або в часі, та правильні й природні – асоціації, створені за законом подібності та причинності. Всі ці асоціації зустрічаються в повсякденному житті та становлять основу наукового мислення. Причинно-наслідкові зв'язки в теорії Д. Юма зводяться до звичної послідовності явищ. Знання причинності не є апріорні, тобто дані, а з'являються із досвідом людини, та закріплюються за допомогою принципу асоціації.

Давід Юм

Все духовне життя Д. Юм зводить до сприйняття, відчуттів і асоціацій. Таким чином, вчений заперечує існування духовної субстанції «Я», а також «Я»-особистості як особливих, відмінних від сприйняття утворень.

Давід Гартлі

Засновником асоціативної психології вважають Давіда Гартлі (1705 – 1757), який створив вчення про психіку на природній основі. Всі духовні здібності (сприйняття та ін.) пояснюються через звернення до органічної структури мозку. Існують три основних найпростіших елемента духовного життя: сенсації (відчуття), ідеації (ідеал відчуттів, тобто повторення відчуттів без предметів), афекції (найпростіший афективний тон – задоволення і незадоволення). З цих трьох елементів складається душевне життя людини за допомогою механізму асоціації. В основі цих елементів і психічного механізму асоціацій лежать вібрації, тобто матеріальні фізіологічні процеси, що виникають в речовині нервів і мозку під впливом зовнішніх впливів. Проаналізувавши структуру психіки людини, Д. Гартлі виділив в ній два кола – великий і малий. Велике коло проходить від органів чуття через мозок до м'язів, тобто є фактично рефлекторною дугою, що визначає поведінку людини. Так, вчений створив власну, після Р. Декарта, теорію рефлексу, яка пояснює активність людини за допомогою законів механіки. Зовнішні впливи, спричиняючи вібрацію органів чуття, запускають рефлекс. Вібрація органів чуття приводить до вібрації відповідних частин мозку, а ця вібрація, своєю чергою, викликає роботу певних м'язів, стимулюючи їх скорочення і рух тіла.

Якщо велике коло регулює поведінку людини, то мале коло вібрацій, розташоване в білій речовині мозку, є основа психічного життя людини, процесів пізнання і навчання. Д. Гартлі вважав, що вібрація ділянок мозку у великому колі спричиняє вібрацію в білій речовині мозку. Зникаючи у великому колі, ця вібрація залишає сліди в малому колі. Ці сліди, на його думку, є основа пам'яті людини. Вони бувають більш і менш сильними, залежно від сили і значущості того явища, що залишило слід. Велике значення має й те, що Д. Гартлі вважав, що від сили слідів залежить ступінь усвідомленості цих явищ людиною, причому слабкі сліди можуть взагалі не усвідомлювати. Таким чином, Гартлі створив першу матеріалістичну концепцію несвідомого.

Виходячи з ідеї про формування психіки людини під час життя Д. Гартлі вважав, що можливості виховання та впливу на процес розвитку дитини є безмежними – майбутнє дитини визначається матеріалом для асоціацій, які їй надають оточуючі, тому тільки від дорослих залежить, якою буде дитина та як вона буде мислити і діяти. Так, Д. Гартлі одним із перших психологів заговорив про необхідність для педагогів використовувати знання про закони психічного життя у своїх навчальних методах. Також говорив про те, що позитивне підкріплення сприяє запам'ятовуванню, а негативне – забуванню, тому можливе формування соціально прийнятних моделей поведінки.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. активно розвивається асоціативна психологія, предмет якої є свідомість як комплекс відчуттів і уявлень, з'єднаних за законами асоціацій.

Томас Браун

Томас Браун (1778 – 1820) розвивав вчення про асоціації, додав вторинні закони асоціацій, тобто додаткові закони, за якими можна пояснити виникнення в даний момент тієї чи іншої асоціації. Зауважував, що трактування виникнення асоціацій не може обмежуватися законами суміжності, про які говорив Д. Гартлі, а також асоціаціями за подібністю, контрастом і причинністю, про які писали Дж. Берклі та Д. Юм. Зазначені закони виникнення асоціацій існують, вони необхідні, але Т. Браун відносить їх до первинних законів роботи людського розуму і стверджує, що їх недостатньо для пояснення, чому за даним психічним феноменом у свідомості з'являється саме такий, а не інший образ. До первинних законів асоціацій необхідно додати вторинні закони, їх вчений описав дев'ять, а саме: частоти, новизни, конституціональних відмінностей між індивідами, тривалості початкового відчуття, стану здоров'я індивіда та ін.

До важливих нововведень в асоціативну психологію також відносять ідеї Т. Брауна про включення до комплексів, утворюваних асоціаціями, особливих відчуттів, які породжує робота м'язів. На його думку, м'язова чутливість формує у нас почуття впевненості в існуванні предметів зовнішнього світу.

Цікавою була й думка Т. Брауна про існування спонтанної асоціації, в якій порядок ідей може дещо відрізнятися від порядку відчуттів. Згодом ці думки Брауна були розгорнуті до існування творчої асоціації, в результаті функціонування якої людина отримує принципово нові знання.

Джеймс Мілль

Найбільш повного вигляду асоціативна набула в теорії Джеймса Мілля (1773 – 1836), метою якого було сприяти найкращому розвитку душевних здібностей і сил при вихованні. Заперечує ідею суб'єктивності та доводить, що людський розум є не більш ніж машина. Розум діє так само, як годинниковий механізм. Його приводять до дії зовнішні фізичні стимули, а потім він функціонує під впливом внутрішніх фізичних сил. Таким чином, закони психіки він розробляв за аналогією з законами фізики і назвав свою теорію ментальною фізикою чи ментальною механікою, тобто теорією складних ментальних з'єднань на зразок механіки. Єдині психічні елементи є відчуття й ідеї. Пізнання починається з відчуттів, потім через процеси асоціації утворюються складні ідеї все вищого рівня. Виводить основний закон асоціацій: «порядок і зв'язок ідей такі, якими були порядок і зв'язок відчуттів». Основний метод дослідження Дж. Мілля вбачає в методі аналізу, тобто розкладанні психічних явищ до їх елементарних складників.

Дж. Мілля дійшов висновку про існування первинних станів свідомості, які він бачить у відчуттях, з яких утворюються прості або складні комплекси чи «ланцюги» ідей, коли в певній послідовності, завдяки частоті повторень, одні

стани свідомості спричиняють інші. Зміна одних ідей іншими, їх об'єднання в комплекси і складають машину розуму.

У середині XIX ст. в європейській філософській думці розвивається нова течія – позитивізм, основна ідея якого в тому, що єдиною формою знання має бути наукове, об'єктивне знання, яке можна спостерігати. В контексті цього напрямку асоціативна психологія як достатньо суб'єктивна в дослідженнях та інтерпретаціях галузь стикається із проблемою об'єктивності, а представники прагматизму стверджують, що психологія не може бути самостійною наукою. Вчені протягом XIX ст. намагаються знайти вихід – інтерпретації змісту свідомості за допомогою інших об'єктивних наук, зокрема хімії, математики та природознавства.

Йоганн Фрідріх Гербарт

Так, одним із перших спробу перебудувати асоціативну психологію за допомогою математики зробив Йоганн Фрідріх Гербарт (1776 – 1841). Елементом душевного життя вчений вважає уявлення – це складні образи сприйняття, які виникають під впливом об'єктів, існуючих ззовні. Вони мають не тільки якісні особливості, але і кількісну характеристику, виражену силою, показником якої є ясність. У свідомості відбувається постійна боротьба уявлень, і їх характеристики змінюються. Всю математичну сторону своєї психології Ф. Гербарт спрямовує на обчислення інтенсивності уявлень із метою скласти точну картину духовного життя.

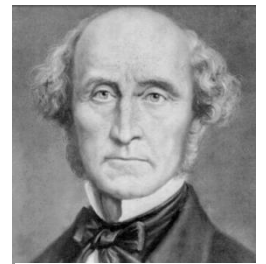
Психологія, на думку вченого, складається з двох частин – «статики духу» і «динаміки духу». Предмет статики духу є дані, отримані в результаті вимірювання уявлень у стані спокою. Предмет динаміки духу складає з'ясування умов руху уявлень у свідомості. Оскільки відбувається постійна боротьба уявлень, то деякі уявлення витіснені зі свідомості. Залежно від ступеня ясності уявлення розподіляються за трьома сферами: ясного знання – розташовуються уявлення, із властивостями ясної свідомості; свідомості – знаходяться менш чіткі уявлення; темні – розміщуються уявлення, які пригнічені іншими, в результаті чого вони стають несвідомими (див. рис. 1). Розподіл уявлень за цими галузями не є постійний: в різні моменти часу одне і те саме уявлення може перебувати в різних сферах свідомості. Таким чином, душевне життя Ф. Гербарта розуміє як невпинний рух уявлень. Для поділу різних сфер свідомості вчений вводить поняття порога і виділяє два пороги – поріг ясної свідомості та поріг свідомості. Згодом поняття порога в теорії Гербарта послужило основою розвитку психофізичного закону Фехнера і його сприйняв Зигмунд Фрейд.

Рис. 1

Новий етап у розвитку асоціативної психології пов'язаний з ім'ям Джона Стюарта Мілля (1806 – 1873), який, на відміну від концепції «ментальної фізики» батька, Джеймса Мілля, намагався надати об'єктивності психології на основі хімії, створивши теорію «ментальної хімії». Вчений підтримував ідею про те, що

все психічне життя людини діє за законами асоціацій. Провідною моделлю в хімії є модель синтезу. У процесі синтезу завжди виникає нова властивість, яка не зводиться до характеристик вихідних елементів. Аналогічні процеси відбуваються і у разі асоціації простих ідей у складну. Причому розум відіграє активну роль у виробленні асоціативних ідей.

Джон Стюарт
Міллер

Таким чином, основне завдання – це дістатися за допомогою експерименту до вихідних «атомів» свідомості, з яких утворюється їх складна структура, тобто психологія (подібно до таблиці Менделєєва) – точна наука про розум (свідомість).

Дж. Ст. Міллер переглянув закони асоціацій і виділив три головні: 1) подібності (подібні ідеї спонукають одна одну); 2) суміжності (якщо два явища часто переживаються одночасно або в умовах безпосередньої зміни одного іншим, то результатом виникнення одного явища стає тенденція до появи іншого); 3) інтенсивності (сила враження робить більш імовірною частоту його злиття з іншим). При цьому вчений розглядає асоціації як похідні від законів логіки і стверджує, що логічні операції (судження, висновок) підпорядковують собі зв'язок вражень всередині індивідуального розуму. Зважаючи на це, критерій правильності людських міркувань є логіка. Ще Дж. Ст. Міллер повертає в асоціативну психологію поняття «Я» як суб'єкта свідомості, відступаючи таким чином від класичного асоціанізму.

На основі природознавства, зокрема еволюційної теорії Ч. Дарвіна, яка була достатньо поширена як пояснювальний принцип і задіяна в багатьох галузях наукового знання, видозмінили науку вчені Олександр Бен (1818 – 1903) і Герберт Спенсер (1820 – 1903).

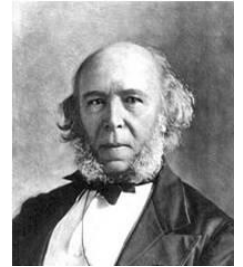
Олександр Бен

О. Бен стверджував, що психічна діяльність безпосередньо пов'язана з тілесною організацією, а зв'язок зі свідомістю мінімальний. Тому в центрі його уваги були інстинкти, навички, рефлексі. Значне місце в розумінні психофізичної діяльності відводилося також м'язовій системі. Тому О.Бен зводить предмет психології не до вивчення свідомості, а до вивчення поведінки, хоча теоретичне обґрунтування ця думка отримала лише в теорії Г.Спенсера.

Досліджуючи рушійні сили поведінки, О. Бен заперечує пануючу на той момент у фізіології думку, що всією поведінкою керують рефлексі і вводить поняття спонтанної дії, що згодом стане головною категорією в психології. Принципом спонтанних рухів вчений пояснює виникнення навичок, які виникають у результаті безладних рухів, з яких відбираються і закріплюються шляхом повторення ті, що привели до успіху. Також велику увагу О. Бен звертає на умови переходу інстинктивної поведінки до вольової та розумної. Спираючись на ідеї Ч. Дарвіна про те, що природа, пробуваючи і помиляючись, відбирає найбільш продуктивні види, стверджує, що і людина переходить від

неусвідомленої й спонтанної поведінки до розумної й вольової, але не відразу, а поступово. Людина шляхом проб і помилок відбирає найпродуктивніші й найдоцільніші форми поведінки для певних ситуацій та явищ навколишнього світу. Так у психологію впевнено увійшов метод проб і помилок, який у подальшому став основою об'єктивного методу дослідження поведінки.

У теорії Герберта Спенсера переплетені позитивізм, еволюційна теорія й асоціанізм, що ще далі відводить асоціативну психологію від її початкового стану і призводить до занепаду. Вчений сформулював загальний закон еволюції, який поширив на всесвіт – органічну і неорганічну природу, а саме у всесвіті розвиток відбувається від розсіяного – до згуртованого, інтегрованого, тобто характеризується концентрацією, від однорідного – до різнорідного, що характеризується диференціацією, від невизначеного до визначеного, індивідуального. Цей закон Г. Спенсер застосовує і до розуміння психіки, стверджуючи, що психіку можна зрозуміти виключно тільки через її розвиток. Г. Спенсер розділяє психологію на об'єктивну, що вивчає будову головного мозку, і суб'єктивну, що вивчає стани душі. У цілому психологія має досліджувати природу походження і значення зв'язків між свідомістю і зовнішнім середовищем. Проблема асоціативної психології, на думку вченого, в тому, що вона замикається всередині організму і вважає єдиним шляхом його вивчення зв'язку між нервовими процесами і психічними.

Герберт Спенсер

Завдяки теорії Г. Спенсера внутрішнє і зовнішнє стає предметом психології, що дозволяє виробити об'єктивні методи дослідження, які були неможливі при зведенні психіки тільки до свідомості. Вчений стверджує, що психіка є механізм адаптації до середовища. Первинний елемент психічного є відчуття. Воно розвивається з первинного подразнення. Згодом з найпростіших відчуттів з'являється різноманіття форм психічного, що відображають пов'язані між собою рівні становлення свідомості та поведінки. Всі вони є своєрідний інструмент виживання організму, окремі форми адаптації до середовища. При цьому Г. Спенсер підкреслює, що головне значення розуму в тому, що він позбавлений обмежень, які властиві нижчим формам психіки, тому забезпечує адекватне пристосування індивіда до середовища.

Таким чином, у середині XIX ст. відбувається поступове загострення кризи та занепад асоціативної психології. При цьому відбувається входження в психологію математики як інструмента аналізу психічних явищ, а також з'являються перші спроби пояснити психічне за допомогою природничих наук, що в подальшому сприяло становленню психології як самостійної науки.

VI. Становлення психології як самостійної науки наприкінці XIX – початку XX ст.

1. Відкриття фізіології.
2. Психофізика Г. Фехнера.
3. Розвиток психометрії.
4. Фізіологічна психологія В. Вундта.
5. Структуралізм Е. Тітченера.
6. Дослідження пам'яті Г. Еббінгауза.
7. Вюрцбурзька школа психології.

I. У 50 – 60 рр. XIX ст. основою розвитку психологічного знання стає природознавство, зокрема фізіологія, яка сприяла становленню психології як самостійної науки завдяки таким факторам: 1) психологія запозичила з природознавства методи дослідження і перш за все експеримент; 2) еволюційні ідеї Г. Спенсера та теорія Ч. Дарвіна сприяли змінам у розумінні психічного та завдань психології взагалі; 3) у межах природознавства були накопичені власне психологічні факти і зроблені певні відкриття, які дозволяли по-новому інтерпретувати складну проблему співвідношення фізичного і психологічного. А саме:

- відкриття рефлекторної дуги (І. Прохазка, Ф. Мажанді, Ч. Белл);
- відкриття закону специфічної енергії органів чуття (Й. Мюллер);
- відкриття, що нервовий процес є електрична хвиля, а не вібрація (Е. Дюбуа-Реймон);
- визначення швидкості проходження нервового імпульсу – 120 м/с (Г. Гельмгольц);
- створення «карти головного мозку» (Ф. Галль, М. Флуранс);
- відкриття закону розпізнавальної чутливості Е. Вебера (у межах дослідження двоточкового порогу чутливості та виявлення ледь помітної різниці між відчуттями, довів, що немає прямої відповідності між фізичним подразником та нашим сприйняттям даного подразника).

Густав Феодор Фехнер

II. У власних дослідженнях чутливості Г. Фехнер (1801 – 1887) дійшов висновку, що підвищення рівня подразнення не викликає ідентичного зростання інтенсивності відчуття. Дане твердження становить основу відкритого психофізичного закону, що збільшення інтенсивності подразнення відбувається в геометричній прогресії. Інтенсивність відчуття зростає лише в арифметичній ($S=K \cdot \log R$, де S – сила відчуття, K – певна константа, R – подразник). У межах даного закону Г. Фехнер стверджував, що існує безпосередній зв'язок між кількістю відчуття (психічне явище) та кількістю подразнення (фізичне явище), так, через вимірювання інтенсивності подразнення у фізичних величинах можна відобразити і психічне явище в конкретних величинах. Так, вчений запропонував два способи вимірювання відчуттів: по-перше, можна визначити, є подразник чи

ні, по-друге, можна встановити рівень інтенсивності подразника, при якому дослідники стверджують про появу нових відчуттів. Завдяки цим фактам були введенні поняття абсолютного та диференційного порогів чутливості.

На основі відкриття психофізичного закону Г.Фехнер спробував побудувати єдину науку – психофізику, що вивчає закони функціонування духу і тіла, збудження і відчуття, їх кількісного взаємозв'язку. Він розрізняв дві психофізики: зовнішню (її завдання виявлення співвідношення між психічним і фізичним) і внутрішню (має вирішити питання про співвідношення між душею і тілом, між психічним і фізіологічним). Під час роботи вчений розробив тільки зовнішню психофізику. Для діяльності в цій галузі Г. Фехнер підібрав такі експериментальні методи, як метод середньої помилки, метод постійного стимулу та метод встановлення порогу. Спираючись саме на дослідження Г. Фехнера, В. Вундт у подальшому розробив програму психології як самостійної науки.

III. Ще однією сферою, що сприяла становленню психології як самостійної науки, була психометрія, предмет якої є вимірювання швидкості протікання психічних процесів: відчуття та сприйняття, простих асоціацій. Найбільш відомий розробник психометрії – Франц Корнеліс Дондерс (1818 – 1889), який проводив дослідження вимірювання швидкості протікання психічних процесів, роль очікування реакції у відтворенні реакції на подразник і винайшов техніку вимірювання складних психічних процесів. Людвіг Ланге (1825 – 1885), виокремивши сенсорні та моторні реакції на подразнення, виявив, що залежно від того, налаштований об'єкт дослідження на сенсорний бік або має установку на моторний аспект, швидкість реакції суттєво змінюється. Саме з цього моменту починається дослідження установки в психології.

Вільгельм Вундт

IV. Засновником психології та відстоювання її позицій як самостійної науки вважають Вільгельма Вундта (1832 – 1902). На думку вченого, психологія містить два напрямки досліджень: а) експериментальний – аналіз індивідуальної свідомості за допомогою експериментально контрольованого спостереження суб'єкта за власними відчуттями, почуттями, уявленнями; б) соціального – вивчення «психології народів», тобто психологічних аспектів культури – мови, міфів і настроїв. Вундт спочатку зосередився на вивченні свідомості суб'єкта, визначаючи психологію як науку про «безпосередній досвід». Він називає її фізіологічною психологією, тому що переживання суб'єкта вивчали за допомогою спеціальних експериментальних процедур, більшість яких розроблені в межах законів фізіології (переважно фізіології органів чуття).

Таким чином, предметом психології В. Вундт називає свідомість (ототожнює її з психікою, заперечуючи наявність несвідомих компонентів), що складається з окремих елементів, які, з'єднуючись між собою за законами асоціації, утворюють уявлення, що відображають об'єктивну дійсність. Вчений

наголошує на тому, що слід вивчати саме безпосередній досвід свідомості – тобто очищений від всякого роду інтерпретацій.

В. Вундт припустив, що відчуття є одна з первинних форм досвіду. Відчуття виникають кожного разу, коли на органи чуття впливає будь-який подразник і виникаючі імпульси сягають мозку. Відчуттям (тобто елементам свідомості) притаманні такі якості, як модальність (зорові, слухові), тривалість та інтенсивність. До основних елементів свідомості відносять також почуття (емоційні стани). Відчуття і почуття виникають одночасно в процесі одного і того ж безпосереднього досвіду. Почуття неодмінно ідуть після відчуттів, будь-яким відчуттям відповідають певні почуття. У процесі проведення сеансів самоаналізу вчений розробив тривимірну модель почуттів із шкалами задоволення – незадоволення, напруга – розслаблення, підйом – згасання, й в межах якої можна описати будь-яке почуття. Головним методом дослідження безпосереднього досвіду свідомості В. Вундт вважав інтроспекцію (самопостереження), який він запозичив із фізики.

Важлива частина теорії В. Вундта є вчення про зв'язки між елементами, тобто ті універсальні механізми, які з'єднують окремі елементи в комплекси. До цього таким універсальним механізмом була асоціація, але вчений поряд із асоціативним зв'язком вводить ще й апперцептивний, визначаючи його як спонтанну активність душі, та використовує його для пояснення функціонування вищих психічних процесів. На думку В. Вундта, асоціативний зв'язок пояснює розвиток сприйняття і пам'яті, тобто утворення складних ідей і цілісних картин із окремих відчуттів, і як один спогад викликає ланцюжком інші. Мислення ж, на думку вченого, є специфічний процес, який вміщує як зовнішній компонент (подразник), так і внутрішній (мотивацію, установку, настрій тощо), тому плином думок керує спонтанна внутрішня активність, що зумовлює відбір потрібних асоціацій, вибудовує їх у відповідні ланцюжки та забезпечується активізацією уваги і волі. Так вчений дійшов висновку, що, по-перше, мислення не може бути досліджене за допомогою інтроспекції, тому що експеримент можливий у разі врахування зовнішніх чинників – часу реакцій, відчуттів та ін. По-друге, через цю ідею розсипається повністю ідея асоціативної психології, оскільки асоціація – це вже не загальний і універсальний механізм, що пояснює всі психічні процеси.

Визначивши предмет і метод нової психології, В. Вундт у загальному вигляді сформулював її завдання: 1) проаналізувати процеси свідомості за допомогою дослідження її основних елементів; 2) з'ясувати, як ці елементи з'єднуються між собою; 3) встановити принципи, згідно з якими таке з'єднання відбувається.

Відстоюючи самостійність науки, В. Вундт доводив, що вона має власні закони, а досліджувані явища притаманні особливості «психічної причинності». До таких законів він відносив: принципи творчого синтезу (сприймаючи окремі відчуття ми бачимо цілісну картину), закон психічних відносин (залежність дії від внутрішніх відносин елементів – наприклад, мелодії

від відносин, які мають між собою тони), закон контрасту (протилежності підсилюють одна одну) і закон гетерогенності цілей (у разі виконання дії можуть виникнути непередбачені первинною метою дії, які впливають на її мотив та кінцевий результат).

Вважаючи, що найпростіші психічні процеси – відчуття і почуття – можна і необхідно вивчати за допомогою лабораторних досліджень, В. Вундт був упевнений, що експериментальний метод не підходить для вивчення психічних процесів вищого порядку – таких, як здатність до навчання, мислення і пам'ять, які пов'язані з мовою та іншими аспектами нашого культурного виховання. Дослідження вищих психічних процесів, на думку вченого, можливо лише за допомогою неекспериментальних методів дослідження, що практикуються в соціології, антропології та інших науках, які він намагався застосувати в межах іншого напрямку дослідження психології – соціального.

Таким чином, були сформульовані предмет, методи та завдання нової науки психології, в 1879 р. у Лейпцизі відкрита перша лабораторія експериментальних досліджень (і саме цей рік є умовною датою створення психології як самостійної науки), в 1881 р. починається випуск журналу «Філософські вчення» (з 1906 р. – «Психологічні вчення»), в яких друкують результати експериментальних досліджень у психології.

V. Послідовник та учень В. Вундта – Едвард Тітченер (1867–1928), незважаючи на акцент щодо наслідування ідей свого вчителя, значно змінив систему психології та розробив власну теорію структуралізму і представив її як подальший розвиток поглядів В. Вундта. Згідно з Е. Тітченером, предмет психології полягає у вивченні свідомого досвіду, тому що саме цей досвід залежить від досліджуемого суб'єкта. У процесі вивчення свідомого досвіду не можна допускати так званої помилки стимулу – тобто зміщення психічних процесів сприйняття об'єкта і вплив самого об'єкта на переживання (досліджувані, які бачать яблуко і описують його як яблуко, не визначаючи колір і форму, які вони також сприймають, роблять помилку стимулу). Об'єкт спостереження потрібно описати не повсякденною мовою, а мовою термінів усвідомленого його сприйняття. Е. Тітченер визначав свідомість як сполуку наших переживань, існуючих на даний момент часу, а розум – як суму наших переживань, накопичених протягом життя. Для опису власного методу Е. Тітченер застосував термін систематичної експериментальної інтроспекції – він використовував докладні, якісні, суб'єктивні повідомлення про психічну діяльність спостережуваних суб'єктів у процесі інтроспекції. Вчений виступав проти підходу В. Вундта, головним чином приділяючи увагу об'єктивним, кількісними показникам, оскільки був переконаний, що такий метод не дозволяє виявити елементарні відчуття й образи, які виникають у свідомості. У цьому суть його системи – не синтез елементів за допомогою апперцепції, а поділ складного усвідомленого досвіду на складові частини. Таким чином, Е. Тітченер надавав

Едвард Тітченер

особливого значення дослідженню окремих частин, у той час як Вундт акцентував на вивченні цілого.

Згідно з теорією Е. Тітченера, три основні завдання психології є:

- 1) розподіл свідомих процесів на найпростіші складники;
- 2) визначення законів, за якими відбувається їх об'єднання;
- 3) зв'язок елементів свідомості з фізіологічними станами.

Основна частина досліджень Е. Тітченера була присвячена першій задачі – виявленню елементів свідомості. Вчений запропонував вважати трьома основними елементами структури свідомості відчуття, образи й емоційні стани. Відчуття є основні елементи сприйняття і даються нам у вигляді звуків, зримих образів, запахів та інших переживань, що породжують фізичні об'єкти навколишнього світу. Образи є елементи ідей і відображають переживання, які не пов'язані з поточним моментом, наприклад, що спливають у нашій пам'яті. Емоційні стани є вираз душевних переживань і проявляються в таких почуттях, як любов, ненависть або печаль. Кожен елемент розглядається як усвідомлений і має свої відмінності. Крім того, він міг бути об'єднаний з іншими для утворення складніших відчуттів та ідей. Будучи базовими елементами, що не підлягають подальшому поділу, вони, подібно хімічним елементам, можуть бути об'єднані в окремі групи.

До запропонованих В. Вундтом властивостей якості та інтенсивності Е. Тітченер додав властивості тривалості та виразності. Відчуття й образи мають усі чотири ці ознаки, а емоційні стани мають тільки якість, інтенсивність і тривалість – у зв'язку з тим, що відсутність у них виразності пояснюється неможливістю концентрації уваги безпосередньо на емоціях.

У подальшому система структуралізму зазнала значних змін ще за життя та наукової діяльності Е. Тітченера і в 30-ті рр. ХХ ст. припинила своє існування, зробивши частковий внесок у розвиток когнітивної психології та гештальтпсихології.

Уже через декілька років після того, як В. Вундт заперечив дослідження вищих психічних процесів за допомогою інтроспекції, Герман Ебінгауз (1850 – 1909) розпочав вивчення пам'яті, а Освальд Кюльпе (1862 – 1915) у Вюрцбурзькій лабораторії успішно досліджував мислення.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Балл, Г. Наукова спадщина академіка Г.С.Костюка і актуальні проблеми психологічної епістемології [Текст] / Г.Балл // Освіта і управління. – 2003. – №3. – С. 19 – 21.

Грисенко, Н.В. Тести з курсу «Історія психології» [Текст] / Н. В. Грисенко. – Д., 2009. – 32 с.

Данилюк, І.В. Історія психології в Україні. Західні регіони (остання чверть ХІХ – перша половина ХХ ст.) [Текст] / І.В.Данилюк. – К.: Либідь, 2002. – 152 с.

Ждан, А.Н. История психологии как наука [Текст] / А.Н.Ждан // Вестн. МГУ. Серия «Психология».1996. – №4. – С. 13 – 17.

Ждан, А.Н.История психологии: от античности до наших дней [Текст] / А.Н.Ждан. – М.: Академ. проект, 2004. – 576 с.

Казімка, Л.О. Проблеми теорії та історії психології в працях Г.С.Костюка [Текст] / Л.О.Казімка // Наука та наукознавство. – 2003. – №1. – С. 21-24

Карпенко, З. Світ гуманістичної психології [Текст] / З.Карпенко // Психологія і суспільство. – 2003. – №1. – С. 14 – 17.

Криворучко, П.П. Історія психології [Текст]: курс лекцій. / П.П.Киворучко; за заг. ред. М.С. Корольчука. – К. «Ельга. Ніка-центр», 2003. – 248 с.

Лучинин, А.С. История психологии [Текст]: учеб. Пособие / А.С.Лучинин – М.: Академ. проект, 2005. – 367 с.

Марцинковская, Т.Д. История психологии [Текст] / Т. Д. Марцинковская. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 436 с.

Ожиганова, Г.В. История психологии: концептуальные подходы и методы исследования [Текст] / Г. В. Ожиганова. // Психол. журн. – 2004. – №3. – С. 4 – 19.

Психология в XXI веке: пророчества и прогнозы [Текст] // Вопр. психологии – 2000. – №1. – С. 3-31.

Роменець, В.А. Історія психології стародавнього світу і середніх віків [Текст] / В. А. Роменець – К.: Вища шк., 1983. – 312 с.

Роменець, В.А. Історія психології епохи Відродження та епохи Просвітництва [Текст] / В. А. Роменець. – К.: Вища шк., 2004. – 348 с.

Роменець, В. А. Історія психології XIX –початку XXст. [Текст] / В.А.Роменець. – К.: Вища шк., 1995. – 614 с.

Роменець, В.А. Історія психології XX ст. [Текст] / В.А.Роменець. – К.:Либідь, 1998. – 989 с.

Хрестоматия по истории психологии [Текст] / под ред. П.Я.Гальперина, А.Н.Ждан – М.: Мысль, 1980. – 453 с.

Шульц, Д. История современной психологии [Текст] / Д. Шульц, С.Шульц; пер. с англ. А.В.Говорунов. – СПб: Евразия, 1998. – 532 с.

Ярошевский, М.Г. История и теория психологии [Текст] / М.Г.Ярошевский, А.В.Петровский. – Ростов н/Д: Феникс, 1996. – 534 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
I. Методологічні основи історії психології.....	4
II. Уявлення про психіку людини в стародавньому світі.....	6
III. Психологічні теорії Середньовіччя та епохи Відродження.....	13
IV. Психологія Нового часу (XVII ст.).....	19
V. Психологія епохи Просвітництва (XVIII ст.) і XIX ст.....	25
VI. Становлення психології як самостійної науки наприкінці XIX – початку XX ст.....	35
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	39